

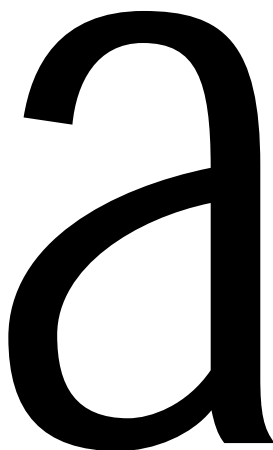
a

Crisi del treball i
emergència de noves
formes de subjectivitat
laboral en els joves

Bernat Albaigés i Blasi (dir.)
Vicente Sisto i Campos
José Antonio Román i Brugnoli

Generalitat de Catalunya
Departament de la Presidència
Secretaria General de Joventut

Crisi del treball i
emergència de noves
formes de subjectivitat
laboral en els joves

Bernat Albaigés i Blasi (dir.)
Vicente Sisto i Campos
José Antonio Román i Brugnoli

Generalitat de Catalunya
Departament de la Presidència
Secretaria General de Joventut
Observatori Català de la Joventut

Albaigés, Bernat

Crisi del treball i emergència de noves formes de subjectivitat laboral en els joves. - (Aportacions ; 24)

Bibliografia

ISBN 84-393-6521-7

I. Sisto, Vicente II. Román, José Antonio III. Catalunya. Secretaria General de Joventut IV. Títol V. Col·lecció: Aportacions ; 24

1. Joves - Treball - Catalunya 2. Treball precari - Catalunya 3. Transició a la vida activa - Catalunya

331-053.7(467.1)

*Aquesta publicació es pot consultar a www.gencat.net/joventut/observatori
També es pot sol·licitar i/o consultar al Centre de Documentació Juvenil de la
Secretaria General de Joventut.*

Col·lecció Aportacions. Observatori Català de la Joventut

© Generalitat de Catalunya
Departament de la Presidència
Secretaria General de Joventut

1a edició: maig 2004

Tiratge: 3.500

Disseny i maquetació: Unitat d'autoedició i disseny. Secretaria General de Joventut.

Impressió: Papers, 99

D. L.: B-29498-2004

ISBN: 84-393-6521-7

ÍNDEX

Índex	3
Introducció	5
1. El context de la crisi del treball	9
2. La crisi de la norma social de l'ocupació	15
Aproximació a la precarietat laboral	16
Normalització de la precarietat en els joves	20
3. La crisi dels models tradicionals de transició a l'adulesa	23
Trajectòries de transició a l'adulesa en època de flexibilitat/ precarietat laboral	25
Revaloració de la joventut i funcionalitat	30
4. La crisi del valor tradicional del treball	35
Valors i funcions tradicionals del treball	35
Nous valors relatius al treball entre els joves	40
Instrumentalització i devaluació del treball	44
Conclusions finals: la consolidació del joves en la precarietat	47
Bibliografia	64

INTRODUCCIÓ

El present document exposa els principals aspectes tractats en la recerca Crisi del treball i noves formes de subjectivitat laboral en els joves, finançada per la Fundació Jaume Bofill i duta a terme a partir de l'anàlisi i interpretació de diverses entrevistes fetes a joves amb diferents situacions socioeconòmiques, socioeducatives i sociolaborals¹.

En les tres darreres dècades el món del treball s'ha vist sotmès a una sèrie de transformacions que han provocat una autèntica crisi dels models sociolaborals preponderants en les societats occidentals modernes. Aquesta crisi s'encarna, sobretot, en els grups socials caracteritzats per una vulnerabilitat més elevada en el mercat laboral.

Si fem un breu repàs de la situació laboral dels joves, observem com la vulnerabilitat es posa de manifest amb el grau de prevalença de determinats fenòmens, com l'atur o la precarietat, sobre la seva experiència laboral. En aquest sentit, en els darrers temps els joves han experimentat unes taxes d'atur realment alarmants, superiors al 40% durant els anys noranta —la meitat són aturats de llarga durada—. Si bé és ben cert que les dades d'ocupació mostren una progressió positiva² d'ençà de l'any 1995, cal tenir present que la taxa d'atur juvenil té un comportament cíclic molt pronunciat. Així, en períodes d'expansió els joves es veuen més beneficiats per la creació d'ocupació, però, en canvi, en períodes de recessió es veuen afectats més negativament per la destrucció o no-creació de llocs de treball. Són, doncs, un grup social molt sensible al comportament de l'ocupació i molt dependent dels cicles que marca l'economia. Aquest fet constata que els joves ocupen els llocs més fràgils del mercat —situats a la perifèria del procés productiu, amb menys qualificació i protecció dels convenis col·lectius, de la legislació laboral i dels sindicats— i, per tant, els més prescindibles quan les circumstàncies no són favorables³. Estem

- 1 És especialment pertinent transmetre l'agraïment a tots els joves entrevistats per la seva participació en la recerca, així com també a Jordi Porta i a la Fundació Jaume Bofill, pel vot de confiança i per la tasca de promoció de la recerca entre els més joves, i a Lupi Irigüez, a Quim Casal, a Josep Maria Blanch i a Fausto Miguélez pels seus consells experts.
- 2 La tendència positiva ha patit un fort estancament en els darrers dos anys, fruit de la desacceleració de l'economia espanyola en general i del sector serveis en particular.
- 3 Així doncs, malgrat el valor positiu de la tendència, les dades amaguen una realitat laboral fràgil, molt pendent de les conjuntures econòmiques del moment i molt afectada encara per les elevades xifres de desocupació juvenil. Les dificultats que manifesta el mercat laboral per satisfer el conjunt de la població activa troba en la fragilitat del jove una manera de repercutir en l'esfera social un cost que, en cas contrari, hauria recaigut en el mateix mercat.

parlant, doncs, del fet que els nivells d'ocupació actuals s'han assolit fonamentalment a partir d'un increment d'ocupacions precàries, sotmeses a condicions laborals inestables i en les quals fenòmens com la temporalitat se situen al voltant del 70%.

D'aquesta manera s'acumulen bosses de joves —i no tan joves— amb breus incursions al mercat seguides de períodes d'inactivitat, cosa que no els permet posar en pràctica la qualificació ni tampoc acreditar una experiència professional consistent. Aquest caràcter intermitent i dispers esdevé menys valuós per a una bona inserció laboral per la possibilitat d'obsolescència dels seus coneixements i experiència laboral, circumstància que en un període com l'actual de canvis tecnològics ràpids descapitalitza la seva força de treball. Des de la perspectiva de la demanda hi ha la creença que la manca d'experiència suposa una productivitat més baixa o un cost més elevat, i això fa que el *valor de mercat* del jove sigui dèbil, que el poder d'exigir determinades condicions sigui escàs i, per tant, que les seves pretensions professionals difícilment siguin satisfetes. L'amenaça de l'atur normalitza la precarietat i la fa acceptable; l'empresari té, així, garanties suficients de trobar, tot i oferir condicions laborals precàries, candidats qualificats per ocupar el lloc a cobrir.

Des d'aquesta perspectiva, els processos d'inserció laboral dels joves porten implícits diversos riscos íntimament relacionats entre si. Per una banda, és sabut que com més llarg és el període de desocupació més petita serà la probabilitat de canviar la situació, des del moment que les ocupacions disponibles s'assignen als desocupats més recents. Per l'altra, aquest aspecte es veu agreujat per un mercat espanyol caracteritzat per una alta temporalitat entre els joves i pels contractes breus i amb una elevada rotació, fet que aboca molts joves a una situació d'atur recurrent, a una successió de seqüències de feina/no-feina amb probabilitats que aquesta seqüència s'interrompi en la fase de no-feina. Algunes recerques ja han considerat aquesta circumstància: les possibilitats d'entrar en una situació d'absència de feina de llarga durada creixen sobre la base del caràcter d'inestabilitat i de precarietat dels contractes precedents.

El present estudi es proposa *comprendre com els joves⁴ sotmesos a aquest tipus de situacions de vulnerabilitat laboral construeixen simbòlicament la seva experiència relativa al món del treball*. Es tracta de *copsar noves formes*

4 Cal advertir que la joventut es caracteritza pel seu polimorfisme; les maneres d'establir relació amb el món laboral són molt diverses. Per tant, per a una recerca centrada en un àmbit micro és una empresa impossible poder reflectir la multiplicitat de realitats que existeixen. Malgrat que aquí es parla de situacions i subjectivacions dels "joves" —o de la "joventut"— en sentit genèric, això no vol dir que siguin extensibles a tots ells: l'interès principal consisteix a descobrir els elements que són veritablement emergents, encara que no siguin significatius per a la globalitat dels joves.

de subjectivitat laboral que emergeixen en el context actual de la crisi del treball i explorar com aquests significats afecten la seva situació de vulnerabilitat i les seves possibilitats d'inserció laboral.

En altres paraules: com els joves interpreten i donen significat a la seva relació amb el món del treball? Com afecta el seu procés específic de subjectivació? Com les subjectivitats emergents proporcionen coherència i sentit a la situació de vulnerabilitat laboral pròpia dels actuals contextos sociolaborals? Com aquestes interpretacions contribueixen o no a perpetuar determinades condicions de precarietat?

Les interpretacions que fan els joves de la seva situació laboral són pràctiques socials que incideixen en el seu esdevenidor; és així com les subjectivacions adopten una importància central en la comprensió de l'experiència del jove en el mercat laboral.

I. EL CONTEXT DE LA CRISI DEL TREBALL

Els mercats laborals dels països occidentals, especialment d'ençà de la crisi del 1973, s'estan veient amenaçats per altes taxes de desocupació i per ocupacions precàries, que, en el seu conjunt, afecten porcions més elevades de la població, la qual cosa fa trontollar els pilars d'una societat construïda al voltant del valor treball com a forma fonamental de participació econòmica, social, política i cultural dels seus membres.

És erroni reduir la interpretació d'aquesta situació, doncs, a termes numèrics o econòmics, ja que les diverses anàlisis que tenen en compte altres variables d'una manera comprensiva coincideixen a assenyalar l'emergència d'una profunda transformació social i cultural que implica *crisi*, és a dir, crítica i transformació, positiva o negativa, d'estructures socials i models culturals vigents fins ara, i en la qual formes centrals, fonamentals, de relacions socials i laborals es veuen qüestionades.

En l'anàlisi de la crisi del treball, la literatura econòmica, politològica, sociològica i psicosocial que s'ha ocupat d'abordar els grans problemes socials del final del segle XX ha aportat diverses interpretacions o perspectives.

Un primer horitzó concep la crisi simplement com una *crisi de l'ocupació*: es produeix una manca de llocs de treball per al conjunt de la població activa, davant la qual s'ha de dotar el mercat de les condicions òptimes per promoure la creació de nous llocs. Aquesta és la línia adoptada pels governs dels principals països enriquits quan manifesten que cal neoliberalitzar l'economia a fi d'assolir l'objectiu perdut de la plena ocupació. La causa principal de la crisi són les mesures macroeconòmiques originàries d'èpoques anteriors que actualment són considerades inadequades: la regulació, la legislació, els impostos, etcètera, de l'activitat econòmica són factors que provoquen un augment de la despesa pública i frenen l'acumulació de capital i la inversió privada. La solució, per tant, exigeix la necessitat urgent d'iniciar un procés de neoliberalització de l'economia que permeti més mobilitat a la iniciativa privada i, alhora, una reestructuració del mercat laboral, que ha de ser eficient en relació amb les demandes empresarials per trobar una altra vegada un equilibri entre creixement i intensitat d'ocupació. En altres paraules, el principi consisteix a estimular el creixement econòmic i fomentar la conversió d'aquest en treball. Per tant, l'anàlisi incideix sobretot en els elements que han conduït les societats industrialitzades avançades a aquesta situació crítica i a trobar solucions que no qüestionin el model actual del treball.

Un segon horitzó situa el problema no tan sols en la crisi de l'ocupació sinó en la seva precarització, i assenyala, a més, la necessitat d'una comprensió profunda que afecta la societat del treball i que concep la crisi del treball com a *crisi de subjectió social*. En altres paraules, es qüestiona el model de treball, precaritzat i inaccessible a moltes persones, com a mecanisme d'integració social i es posa en evidència la ineficàcia del model contractual actual per assignar a l'individu un lloc en la societat. Aquest enfocament demostra que la reducció del problema a "crisi", concebuda simplement com de l'ocupació, impedeix aproximar-s'hi d'una manera que integri suficientment la dimensió subjectiva, social i econòmica de la qüestió. Com apunta Offe (1992: 10), «*independientemente de la crisis del mercado del trabajo, pero también como reacción a ella, se puede hablar de una crisis de la sociedad del trabajo, en la medida en [...] que el trabajo lucrativo [...] pierde la calidad subjetiva de ser el centro organizador de la actividad vital, de la valoración social de uno mismo y de los demás así como de las orientaciones morales*». Concretament, «*la fuerza objetiva y subjetiva de absorción y compromiso de las instituciones del trabajo lucrativo desciende hasta situarse por debajo de unos límites hasta la fecha considerados estables*». Davant d'aquests problemes, apareixen propostes com el repartiment del treball, amb la finalitat de «*distribuir igualitariamente toda la carga de trabajo que soporta la sociedad entre todos sus miembros*» (Recio, 1997: 229) oferint unes condicions laborals igualitàries amb possibilitats de realització laboral equitatives entre tots els treballadors.

En un tercer horitzó, en canvi, el problema no es redueix, com presenta Recio, a un problema de repartiment —ja sigui del treball, de l'ocupació o de tots dos—, sinó, addicionalment, a la necessitat d'un canvi radical de la *concepció de l'ordre social* i de les seves activitats articuladores preponderants, així com d'un qüestionament sobre les *metes de qualitat de vida* que determinaran el treball socialment necessari per obtenir-les. En aquest tercer àmbit, les crisis de l'ocupació i del treball són l'excusa per a un qüestionament més profund que abraça els mecanismes de producció social en general i els models de societat desitjats. D'aquesta manera, la crisi se submergeix en una metamorfosi de *valors* implicada directament en la *construcció de la subjectivitat de l'individu*. Ens trobem, doncs, en una crisi del mercat de treball —de l'ocupació— que elicitava una autèntica crisi de la societat del treball: no es tracta d'un simple canvi econòmic que promou determinats canvis socials, sinó de profunds canvis en les valoracions socials i en les vies d'integració social a partir de les quals s'estableixen les relacions quotidianes.

En efecte, sense obviar les cada cop més precàries condicions de l'ocupació dels treballadors, la crisi és fonamentalment crisi d'una societat que ha pretès tenir l'ordre i l'estructura fonamentals en una mercantilització de les relacions socials i, en particular, del treball. No obstant això, des d'aquesta perspectiva, Gorz (1991) visualitza en la crisi dels mercats laborals una oportunitat d'emancipació social i mobilització cap a un nou ordre, una societat del temps lliure⁵: *«El proceso social de producción, la economía requieren cada vez menos el trabajo asalariado. La subordinación al trabajo asalariado y a los fines económicos de todas las otras actividades y los otros fines humanos pierde su sentido y su necesidad. La emancipación respecto a la racionalidad económica y mercantil se hace posible»* (Gorz, 1991: 282).

Per Gorz, la crisi del treball es constitueix com a crisi de la racionalitat econòmica preponderant en la modernitat industrial, i té el seu efecte més important en la instauració i domini d'aquesta en les esferes subjectives. És així com relacionen la crisi amb els nous mecanismes de subjecció social que apareixen alternativament al treball, com seria el consum. Per tant, aquesta perspectiva suggereix observar la crisi de l'ocupació i del treball com a crisi dels models a través dels quals es constitueixen els subjectes i la societat en la quotidianitat.

Per tant, la crisi no solament pot adquirir una valència negativa, com es desprèn de moltes de les conseqüències immediates que té —precarietat laboral, atur, etcètera—, sinó que també és possible concebre-la com a oportunitat de canvi que desemboqui en més benestar social, en una millor qualitat de vida i, en definitiva, en un alliberament de la mercantilització del temps social. Així, definir el fenomen que ens afecta com a crisi del treball o crisi de l'ocupació, com a crisi d'una societat del treball o com a crisi dels mecanismes de subjecció social no és anodí, perquè té com a efecte la determinació d'horitzons de solucions bastant diversos i precisos.

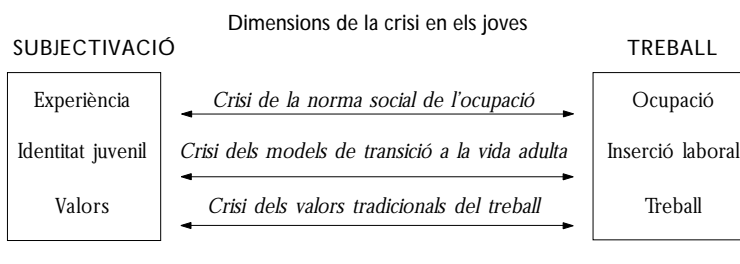
En aquest sentit, els diversos horitzons d'anàlisi comentats posen de relleu que qualsevol aproximació al problema serà insuficient, i que és imprescindible una retroalimentació a consciència entre tots ells. És així com

5 L'oportunitat esmentada exigeix fonamentalment, per Gorz, una reducció del temps de treball assalariat, sempre amb un manteniment relatiu de les capacitats adquisitives dels treballadors: *«La liberación del trabajo con fin económico, mediante la reducción de su tiempo, y el desarrollo de otros tipos de actividades, autorreguladas y autodeterminadas, son las únicas capaces de conferir un sentido positivo a las economías de trabajo asalariado que se derivan de la revolución económica en curso. El proyecto de una sociedad del tiempo liberado donde todo el mundo puede trabajar, pero trabajar cada vez menos, con un fin económico, constituye el sentido posible del desarrollo histórico actual»* (Gorz, 1991: 283).

queda justificada la necessitat d'abordar la seva multiplicitat qualitativa des del context de crisi de l'ocupació on se situen els subjectes fins a les formes d'integració social a partir de les quals els individus construeixen la seva subjectivitat. En tant que parlem de crisi, ens interessarà especialment emfasitzar les formes de subjectivació emergents, caracteritzades pel canvi.

D'aquest plantejament se n'extreu que la crisi repercuteix fonamentalment en dos aspectes, treball i subjectivació de l'individu. Les diverses relacions establertes entre ambdues dimensions facilitaran la comprensió d'alguns dels grans canvis que la crisi del treball ha produït en els joves —quadre 1.

Quadre 1: Dimensions de la crisi

Una primera relació s'estableix entre la situació de l'ocupació que es desprèn de la crisi i les maneres com el jove experimenta la condició laboral que li ha estat assignada en el mercat. Són centrals les grans transformacions socials, polítiques, tecnològiques i econòmiques produïdes en l'esfera del treball, que estan modificant la norma social de l'ocupació vigent d'ençà de la Segona Guerra Mundial, i també les noves realitats laborals que se'n deriven, caracteritzades per la seva precarietat, i les noves formes de subjectivar-les, especialment entre els joves.

Una segona relació se centra en la crisi del treball i com aquesta ha afectat efectivament la integració social dels joves com a adults. Si prenem en consideració el fet que la joventut ha estat definida com una etapa transitòria envers l'adulthood, en transformar-se les vies d'inserció laboral a les quals poden accedir els joves es transformen les mateixes trajectòries a través de les quals el jove accedeix en l'adulthood. Heus ací que la crisi del treball i dels mecanismes d'integració social s'evidencien en la manera com els joves viuen la seva joventut,

experimenten nous mecanismes d'integració, subjectiven les noves formes d'inserció laboral i transformen el que tradicionalment havia estat entès com a joventut.

Finalment, una tercera relació fa referència al significat que els joves atorguen a l'activitat laboral i a la manera com la crisi del treball ha transformat un conjunt de valors que tradicionalment se li assignaven i ha provocat l'emergència d'altres.

En els apartats 2, 3 i 4 s'aborden més específicament cadascuna d'aquestes relacions.

2. LA CRISI DE LA NORMA SOCIAL DE L'OCUPACIÓ

El model keynesià fordista, imperant d'ençà de la Segona Guerra Mundial i que estava associat al model de creixement econòmic vigent fins als setanta, institucionalitzà cinc grans drets laborals: plena ocupació garantida per l'Estat, seguretat en la renda —salari mínim—, seguretat en l'ocupació a través de normes de contractació i acomiadament, seguretat en les condicions de treball per mitjà de normes en la seguretat, higiene i jornada, i drets socials a través de la Seguretat Social. Aquests eren els principis normatius al voltant dels quals es regia el món del treball.

La crisi econòmica del 1973 va suposar un efecte destructiu sobre l'ocupació, i el mercat va ser incapaç de generar llocs de treball per a tota la població activa. L'aparició i consolidació de l'atur estructural féu evident el fracàs del principal objectiu al voltant del qual girava el model socioeconòmic keynesià fordista, el de la plena ocupació. Aquest factor, juntament amb els canvis que s'han produït en diverses esferes a les acaballes del segle XX, han fet trontollar els pilars normatius que socialment s'havien consensuat com a adequats per a l'ocupació.

El context econòmic global, competitiu i incert reclama insistentment, des d'un posicionament ideològic neoliberal, la desregulació de l'activitat econòmica i la lluita contra les seves rigideses, amb exigències creixents per a la flexibilització, minimització de l'intervencionisme estatal i sindical, individualització de les relacions laborals, etcètera. L'amenaça d'una deslocalització massiva que afecti greument els mercats laborals occidentals —juntament amb la creixent competència internacional, que envaeix d'incertesa i exigència l'espai econòmic i imposa reduccions dels costos de producció— ha forçat els estats a oferir condicions més avantatjoses a les empreses nacionals —per evitar-ne la fugida— i estrangeres —per atraure les inversions—. El problema de l'atur massiu s'utilitza per demostrar la ineficiència del sistema anterior, que fa necessària la generació de feina en qualsevol condició i que justifica políticament i socialment les accions encaminades a dinamitzar el mercat de treball mitjançant la supressió de les seves rigideses estructurals —salari, contractació, acomiadament, etcètera—. La disminució regressiva d'impostos o els incentius de tipus fiscal en són alguns exemples. En aquesta línia, les condicions laborals i l'ocupació han esdevingut un element més de mercadeig, com a factor de producció que cal manipular per millorar la competitivitat i productivitat de l'empresa. Les reivindicacions des de les empreses es dirigeixen a eliminar la protecció de

l'ocupació, la reducció dels costos laborals no salarials, el desmantellament dels salaris mínims, la descentralització de la negociació dels convenis en les empreses, l'ampliació de les diferències salarials, la reducció del poder dels sindicats o la rebaixa dels impostos sobre la renda (Martín Artiles, 1997).

El resultat de tot això ha estat que s'ha anat generalitzant la flexibilització com a forma natural i necessària de dirigir l'esfera econòmica i sociolaboral i la difusió d'una concepció de treball com a cost de producció que ha de ser reduït a la mínima expressió.

Aproximació a la precarietat laboral

La generalització de la flexibilitat laboral que s'ha promogut des de les empreses com a recurs per reduir els costos laborals i optimitzar així el rendiment de l'activitat productiva ha comportat, com ja s'ha indicat anteriorment, una degradació de les condicions laborals dels treballadors en un nombre creixent de llocs. Aquesta nova realitat sociolaboral produïda per la crisi de la norma social de l'ocupació es posa de manifest en forma de precarietat i configura l'escenari que el jove es veu obligat a afrontar en el seu procés d'inserció laboral.

Es creia que la flexibilització havia d'afavorir les facilitats dels joves per incorporar-se al mercat laboral. El fet és que, efectivament, hi ha un augment de la creació de llocs i, per tant, més possibilitats que es tradueixi en més oportunitats de trobar feina. Ara bé, els llocs que s'ofereixen estan subjectes a una elevada rotació i sovint són poc qualificats, mal remunerats, sense una protecció legal adequada i sense perspectives de promoció; en definitiva, conformen una experiència laboral poc positiva des del punt de vista que asseguri o, si més no, afavoreixi la seva permanència en el mercat laboral.

S'observa, així, que el context al qual s'enfronta el jove està marcat per la contradicció:

- d'una banda, creixentment el valor del treball s'ha generalitzat com a signe d'adulthood, com a meta a assolir per part del jove en tant que condició necessària per a l'emancipació de la família i l'autodeterminació, i
- de l'altra, la feina a la qual és possible accedir és d'una qualitat cada vegada més precària, incapaç d'atorgar la seguretat i estabilitat necessàries per constituir-se en base d'un projecte de vida independent sostenible.

El que interessa aquí és perfilar les característiques que tenen els llocs de treball emergents d'ençà de la crisi de la norma social de l'ocupació: per què són considerats precaris? La novetat rau en la relació atípica que manté el jove amb l'empresa, sobretot en aquells aspectes que defineixen la continuïtat i el control de la seva trajectòria laboral i professional. En els estudis especialitzats és freqüent trobar determinades formes d'ocupació amb els noms d'ocupació irregular, ocupació aliena a la norma o ocupació atípica per descriure aquella feina que no és assalariada, a temps complet o amb caràcter permanent, oposada a les formes "tradicionals" característiques del fordisme i de l'Estat del benestar: les que s'adeïen a la norma social de l'ocupació.

El canvi s'ha normalitzat fins al punt que actualment es qüestiona si les feines considerades atípiques són realment atípiques. Com diu Treu (1993: 222), han proliferat tantes formes de treball atípiques que «*el adjetivo atípico no tiene ya sentido en la mayoría de casos*». Des dels anys vuitanta, les feines irregulars han anat creixent d'una manera sostinguda, consolidant-se com a nova característica estable i normal del mercat laboral. «*El empleo atípico, en sus distintas formas, se ha consolidado y afecta a un porcentaje creciente de la fuerza de trabajo*» (Recio, 1997: 222). Sembla, doncs, evident que les feines atípiques ja no es poden prendre en el sentit de noves o inusuals, però sí en l'accepció de peculiars: representen la manera particular amb què el mercat laboral evidencia les ruptures normatives que s'han produït darrerament en el treball. Les feines atípiques representen formes que s'allunyen de la norma social de l'ocupació i dels valors de referència en la definició històrica —moderna— de treball. Entre aquestes formes atípiques d'ocupació trobem les feines temporals o amb una durada determinada, les feines a temps parcial, les feines submergides, les feines com a autònom, les feines a domicili o el teletreball, modalitats que afecten d'una manera molt especial els joves.

Sovint s'identifica l'*atipicitat* amb la *precarietat*. No obstant això, cal puntualitzar que ni totes les feines considerades atípiques són precàries —per exemple, els contractes a temps parcial poden ser un recurs per compaginar les tasques professionals en llocs qualificats amb els compromisos familiars—, ni totes les feines considerades precàries són atípiques —per exemple, l'economia submergida no és un fenomen recent, exclusiu del moment actual—. Com apunten Offe (1997) i Cano (1997), la precarietat no està lligada *per se* a formes determinades de modalitat contractual i d'ocupació, sinó que s'hauria de parlar de dimensions de precarietat que afecten en més o menys mesura la gran majoria de llocs de treball. És per aquest motiu que el present treball se centra fonamentalment en les característiques que articulen i defineixen el canvi normatiu.

Offe (1997) exposa aquestes controvèrsies quan planteja les dimensions que adquireix la crisi de l'ocupació actual. La primera és la *precarietat de la situació*: la condició d'ocupació no regular afecta no solament els desocupats sinó tots aquells treballadors a temps parcial que tenen frustrat el desig de treballar a jornada completa i estan en condicions de fer-ho, així com els treballadors jubilats anticipadament d'una manera més o menys voluntària i els que es troben en situacions de quasi autoocupació i d'ocupació a termini fix.

La segona és la *precarietat de la subsistència*: l'impacte de la precarietat de la situació en la subsistència mateixa dels subjectes dependrà dels sistemes de seguretat social que adopti cada país, afegits a les xarxes socials del subjecte; així mateix, és possible tenir ocupació estable amb un contracte indefinit i no tenir assegurada la subsistència. Per exemple, hi ha treballadors que es troben involuntàriament sense feina i que, això no obstant, poden gaudir d'una elevada qualitat de vida i de protecció, i també és possible estar completament integrat en un procés productiu sense tenir un nivell adequat de subsistència i protecció.

Cano (1997) insisteix en la importància d'aquestes dues dimensions quan descriu la precarietat basant-se en les limitacions que té el treballador per planificar i controlar el seu present i futur i la consegüent vulnerabilitat social i econòmica que això representa per a la seva vida. En un esforç analític, l'autor identifica la precarietat en funció de quatre dimensions fonamentals:

La primera gira al voltant de la inseguretat que manifesta el treballador sobre la continuïtat de la relació laboral. La reducció del cost de l'acomiadament fa que aquesta dimensió no afecti exclusivament els treballadors temporals. «*La precarietat apareix quan el futur d'una situació no està assegurat*» (Fourcade, 1992, citat a Cano, 1997: 55), i es manifesta en forma d'inestabilitat i de deteriorament de la salut mental —ansietat, manca d'autoestima, etcètera—, però també en una pèrdua gradual de l'ocupabilitat. Aquests són elements que poden incidir negativament en el procés d'inserció sociolaboral del jove. La temporalitat i l'elevada rotació laboral que caracteritza les experiències laborals dels joves, amb excessives variacions de continguts i tasques, de companys, d'ambients i de normes, deriva en «una major dificultat per a l'adaptació en el treball [...], en una degradació de les condicions de treball i en les dificultats per articular una xarxa de relacions al voltant del món laboral» (Miró, 1999: 38).

La segona es fonamenta en la *degradació i vulnerabilitat de la situació de treball*. La vulnerabilitat es manifesta en una pèrdua de control sobre la pròpia situació laboral i té uns efectes nefastos sobre la seguretat i higiene en l'espai de treball, la posició del treballador dins l'organització productiva, la durada i la

distribució de la jornada, la qualitat del suport relacional i tècnic, les possibilitats de promoció i de formació, etcètera. El treballador, en la lògica de la flexibilitat, perd poder i es troba més que mai en mans de l'empresari i de la lògica del mercat. La incertesa de la situació actua com a instrument coercitiu en pro del rendiment del treballador i de la productivitat de l'empresa i en contra de les possibilitats del treballador per exigir unes determinades condicions laborals. Aquesta tendència s'accentua especialment en el cas del jove, per la seva situació intrínsecament vulnerable i feble dins el mercat laboral.

La possibilitat d'oposar-se a la desregulació i a la consegüent degradació de la feina es redueix per la creixent individualització de les relacions laborals. Com manifesta Mückenberger (1992, citat a Cano, 1997: 73), «es pot plantejar que l'evolució normativa desreguladora de la protecció de les condicions de treball ha estat seguida per una direcció precaritzadora, ja que ha augmentat la vulnerabilitat del treballador en una doble línia: la supressió o la limitació de disposicions vinculants d'ordre social que són de naturalesa legal o responen a una base legal, i la transferència a l'àmbit del contracte individual de disposicions anteriors de caràcter obligatori en la regulació de la relació de treball».

La tercera es refereix a la *insuficiència i incertesa dels ingressos salarials*. Com explica Offe (1997), aquesta dimensió de la precarietat tindria uns efectes dramàtics sobre la subsistència del treballador: «El nivell de retribució determina en bona mesura el nivell de vida, la posició social del treballador i, fins i tot, la seva percepció sobre la qualitat de l'ocupació» (Cano, 1997: 82). La inestabilitat i l'elevada rotació dels llocs de treball no permeten al treballador planificar el futur, ja que no té garantida una continuïtat en els ingressos. Per als joves, aquesta dimensió es pot veure atenuada per la família, que es converteix en «el matalàs d'aquesta disfuncionalitat, en permetre la prolongació de la vida adolescent» (Cano, 1997: 87).

Finalment, la quarta dimensió fa referència a la *insuficiència i reducció de la protecció social*. La protecció social augmenta el control i les garanties de subsistència en el futur i, per tant, la seva reducció es tradueix en incertesa i vulnerabilitat per al treballador. Com apunta Miró (1999: 42), aquesta dimensió s'ha accentuat no tan sols per una reducció efectiva de la protecció social en les feines estables, sinó també pel desenvolupament de la contractació temporal i a temps parcial, que porta els col·lectius més febles a no poder gaudir dels avantatges de la protecció social ja que es produeix «una discriminació indirecta per la necessitat de cobrir determinats períodes de temps per accedir a les prestacions».

Aquestes dimensions són l'expressió més evident de la crisi de la norma social de l'ocupació i un clar reflex dels efectes que produeix sobre el treballador.

Normalització de la precarietat en els joves

La crisi de la norma social de l'ocupació ha generat noves experiències juvenils al voltant del treball que s'han traduït en formes de subjectivació dirigides a situar i a adaptar el jove en el nou context laboral. Agulló (1997: 254) apunta que «*las distintas estrategias de los jóvenes ante la precariedad están sirviendo para relativizar y minimizar el impacto*», a reduir-ne la importància.

Efectivament, els discursos dels joves demostren les ruptures existents en l'àmbit de la subjectivació i com aquestes es manifesten en forma de normalització de la precarietat laboral: (a) la difuminació dels drets al voltant de la feina facilita la aproblematicació de les condicions laborals precàries; (b) la vivència de la precarietat com a experiència temporal, situada en el moment actual i no exportable al futur, ajuda a suportar-ne i a minimitzar-ne les repercussions; (c) la voluntat de "viure el present" provoca una desconsideració dels efectes de la precarietat sobre la trajectòria personal i professional futura; (d) la manca de projectes de vida consolidats i de grans necessitats econòmiques permeten que les deficiències de la seva situació no adoptin un caràcter dramàtic; (e) la instrumentalització de la feina situa en segon terme les condicions en què es du a terme; (f) la centralitat de les esferes de l'oci i el consum atenuen la situació precària del jove en el mercat laboral; (g) les dificultats que existeixen actualment per incorporar-se al mercat converteixen la precarietat en la via més factible d'accés, i (h) la consciència que les relacions laborals funcionen així i no d'una altra manera explica el consentiment davant la precarietat.

Aquestes són algunes de les estratègies que el jove posa en joc per *naturalitzar* la precarietat i per *relativitzar-ne* els efectes psicosocials i laborals. Aquest tipus de normalització es caracteritza per la seva valoració neutral: la precarietat forma part de l'"essència" pròpia del mercat de treball, és molt comuna i habitual, no té una alternativa real per al jove, etcètera. S'han constatat, però, altres formes de subjectivació que introdueixen un matis força significatiu: representa una ruptura més radical, defuig l'ambivalència, porta implícita un judici de valor. Es tractaria d'una espècie de positivació de la precarietat, és a dir, la normalització es produeix assignant a la precarietat una sèrie de connotacions positives:

- l'afebliment dels lligams que unien el treballador precari a la feina és traduït en forma d'independència i d'oportunitat per decidir sobre la pròpia trajectòria en funció dels propis interessos personals; i
- la fragmentació de les jornades i períodes laborals permet al jove fugir de l'esclavatge de la feina i dedicar més temps a activitats d'oci, més reconfortants per a ell.

Aquesta *positivació* no significa que el jove prefereixi certs tipus flagrats de precarietat laboral a una situació del tot normalitzada: es tracta d'estratègies posades en pràctica per minimitzar-ne l'impacte, sobretot quan el jove s'hi veu abocat sense poder escollir. No obstant això, tampoc no vol dir que determinades qualitats de la feina continuïn tenint la mateixa preponderància per al jove que en generacions anteriors: per exemple, actualment molts joves anteposen feines interessants a feines estables i segures. En els apartats successius s'aprofundeix més en la qüestió dels valors referits a la feina.

Per acabar, ens interessa destacar que la normalització de la precarietat posa de manifest l'enorme capacitat d'adaptació del jove a les noves condicions laborals que caracteritzen la crisi del treball. Aquest fet ha permès reduir no tan sols l'impacte sobre l'individu sinó també les enormes repercussions socials que els notables canvis normatius haurien ocasionat si la precarietat hagués recaigut tota en altres col·lectius menys flexibles.

3. LA CRISI DELS MODELS TRADICIONALS DE TRANSICIÓ A L'ADULTESA

Les nombroses i diverses definicions sobre la joventut que la teoria social ha aportat coincideixen a destacar la condició de *transició social a un estat adult*. Des d'aquest punt de vista, el període juvenil apareix definit socialment per una *meta*: la integració plena de l'individu a la societat a través d'una feina estable —*emancipació laboral*— i l'autonomia amb relació a la família d'origen —*emancipació familiar i emancipació residencial*—, que són les característiques pròpies de l'adultesa. Un cop assolida la meta, el jove deixa de ser-ho i esdevé definitivament adult.

Això ens planteja que la joventut en si mateixa, com a procés, «*consiste en un cambio en las condiciones de dependencia en los espacios vitales más básicos de las personas*» (Garrido i Requena, 1996: 13). Aquest procés de canvi en les condicions de dependència ve determinat per formes de vinculació social caracteritzades per més flexibilitat i laxitud. Si bé el jove disposa d'una certa independència en la presa de decisions personals i ja està *format* per ingressar al món adult, encara mostra —en molts casos— una notable dependència econòmica envers la família de filiació i, per tant, no compleix encara les *metes* definitòries de l'adultesa. El seu comportament, doncs, està representat pel reclam de drets definits com a propis de l'adult, sense que encara estiguin lligats a les responsabilitats adultes; és a dir, en paraules de Papalia i Olds (1997) i de Garrido i Requena (1996), el comportament del jove és caracteritzat per una certa *irresponsabilitat* amb relació als lligams que vinculen l'individu a l'estructura social.

El fet que *la joventut* estigui definida partint d'unes *metes* no assolides provoca una caracterització fonamentada bàsicament per una naturalesa deficitària, ja que està descrita per l'ambigüïtat i les mancances i no pels elements que li pertanyen i que li són realment propis.

Les trajectòries de transició són concebudes com un procés *lineal* d'una sola direcció, i es defineixen tan sols per una etapa de trànsit que conclou amb l'assumpció i l'ajustament definitiu als rols pròpiament adults. És en aquest sentit que els autors citats anteriorment atribueixen a la joventut una certa *irresponsabilitat* en comparació a les responsabilitats pròpies que comporta l'emancipació i la integració social definitiva.

Tanmateix, aquesta concepció basada en la *no-adultesa* està subjecta als models culturals que han regit les societats occidentals d'ençà del sorgiment i l'expansió del modernisme. Per això, *la joventut* és considerada una invenció del segle XX (Serrano, 1995; Gorz, 1991). És a partir de la modernització industrial que el treball queda desplaçada a l'esfera pública i es converteix en el principal model institucional que regeix tant les activitats socialment valorades com la participació de l'individu en els resultats de la producció. El treball assalariat ens permet accedir a la societat i prendre-hi part i, per tant, aconseguir l'existència i identitat socials (Gorz, 1991). Així, erigit com a principal mecanisme d'integració social, és l'element determinant, definidor i atorgador per excel·lència de la *identitat adulta*.

L'accés de l'individu al treball comporta l'emancipació laboral i possibilita l'emancipació familiar i residencial. D'això se'n dedueix, per tant, que la mancança principal del subjecte en l'etapa juvenil és fonamentalment la d'una feina estable capaç de garantir la seva autonomia econòmica, com a mitjà d'independència familiar, reciprocitat social i possibilitat de contribuir productivament a la col·lectivitat. Així, l'autoafirmació i la racionalitat econòmica com a principis d'acció en la modernitat industrial es concreten en el treball i determinen, en definitiva, l'assoliment de l'adultesa. *La joventut*, aleshores, ve a ser la *salida d'espera social* en la qual l'individu roman fins a l'obtenció d'un lloc de treball prou estable per permetre-li assegurar la seva sostenibilitat en el temps.

La naturalesa transicional, reconeguda com a tal pels mateixos subjectes que la viuen, s'aprecia considerablement en les formes de vinculació personal i d'ocupació del temps del jove en relació amb els àmbits familiar i laboral. En el primer cas, l'assoliment de la llibertat respecte a l'autoritat dels pares, una de les grans lluites que caracteritzen la joventut (Papalia i Olds, 1997), no implica la desvinculació de qualsevol tipus de responsabilitat personal, ja que aquesta alliberació de la família d'origen ve seguida en l'adultesa per l'assumpció de les obligacions que permeten constituir una família de procreació. En el segon cas, el temps dedicat a l'estudi es desplaça envers el treball, a través de la qual, d'acord amb les prescripcions pròpies de la modernitat industrial, el subjecte queda vinculat al món productiu. És cert que «*la emancipación juvenil hace referencia a la transición desde la dependencia que se supone al joven hasta la autonomía del adulto. [...] Sin embargo, ni la juventud está relacionada con una falta absoluta de voluntad propia en sus actos, ni el adulto se encuentra en un estado de total libertad*» (Miret, 1997: 56). Com s'ha vist, les transicions suposen i requereixen lligams i suports més forts i sòlids en l'adultesa —“autònoma” — que en *la joventut* —“dependent”.

En aquest context, no és estrany que la joventut només sigui entesa com una espècie de *limb* en el qual el subjecte pot gaudir de «*la espontaneidad, el hedonismo y la valoración del tiempo libre y del optimismo*» mentre busca la seva vinculació definitiva amb la societat mitjançant al treball estable (Serrano, 1995: 350). Heus ací una valoració que caracteritza *la joventut*: un espai de *laissez faire*, de llibertat. La instància i l'actitud de gaudi, no obstant això, apareixen només com una part de la incorporació definitiva de l'individu al món social: la “llibertat” és provisional, a l'espera de l'assumpció de les restriccions individuals que comporta l'adultesa.

Aquest apartat vol descobrir com es concep actualment la joventut i com es constitueix en transició a l'assumpció de rols socials adults en el context de crisi del treball. Les concepcions lineals tradicionals explicitades anteriorment, que entenen la joventut com a estat entre la dependència pròpia de la infància i les responsabilitats socials adultes, seran analitzades basant-nos en els nous contextos laborals. Així mateix, els models de transició caracteritzats per una concepció carencial de la joventut tendeixen a cedir pas a altres models emergents, revaloradors del ser i *sentir-se jove*.

Trajectòries de transició a l'adultesa en època de flexibilitat/precarietat laboral

Si *la joventut* es concep com una etapa de transició envers l'adultesa i l'element determinant és l'assoliment d'un lloc de treball, l'estudi de la inserció social del jove ha de tenir en compte forçosament la seva relació amb el món laboral, cada cop més complex i canviant. A més, però, el present estudi ha de prendre en consideració les altres esferes d'activitat que intervenen en el procés de transició. Anteriorment hem parlat de la interpenetració de l'emancipació laboral amb processos orientats a l'obtenció de més independència respecte a la família d'origen —emancipació familiar i residencial—, però manca incorporar una de les esferes més significatives per al jove, el seu pas pel sistema educatiu.

Actualment, la flexibilització en les polítiques laborals i l'augment de la precarietat laboral que domina creixentment el panorama del treball d'ençà dels vuitanta ha trastocat el paper del sistema educatiu, especialment en les relacions de simetria que s'establien entre l'oferta del mercat de treball i les sortides professionals dels diversos ensenyaments. La conseqüència més evident és l'augment de joves molt qualificats que romanen en una situació de desocupació —*atur expert*— o que desenvolupen feines poc o gens qualificades —*subocupació*.

En aquesta línia, la prolongació educativa ha comportat un increment generalitzat de la qualificació dels joves discordant amb els segments d'ocupacions qualificades requerits pel mercat laboral. El resultat es concreta en una saturació dels subjectes que aspiren a ocupar el nombre limitat de llocs corresponents als seus nivells formatius. Per aquest motiu, molts d'ells es veuen obligats a accedir a ocupacions menys qualificades: és el fenomen anomenat *sobrequalificació*.

Així, avui la formació no garanteix l'assoliment d'una feina en consonància amb les expectatives dels individus, malgrat que continua atorgant a molts joves l'esperança que, a través de la seva qualificació més elevada, si bé no necessàriament trobaran una feina assimilable a les seves qualificacions, els serà més fàcil accedir al mercat d'una manera normalitzada i amb una certa estabilitat. A partir d'aquesta lògica, molts joves que voldrien tenir un lloc de treball, davant la dificultat per aconseguir-lo, segueixen la seva formació per tenir ocupat el temps —*desocupació encoberta*.

Aquest marc, doncs, complica la relació entre educació i treball i accentua en l'actualitat els trànsits plens d'anades i vingudes, d'incerteses i dificultats, entre el sistema educatiu i el món laboral. L'element més significatiu de la nova situació és que el nivell educacional ja no garanteix ni la feina ni la seva qualificació.

Per tant, les trajectòries d'inserció tradicionals a partir de les quals la majoria dels subjectes es posicionava en el mercat laboral amb una relativa facilitat i en un lloc assimilable a la seva formació en l'actualitat s'han vist dificultades. La linealitat d'aquestes transicions queda substituïda per l'àmplia variabilitat de trajectòries possibles que pot seguir el jove des de la sortida del sistema educatiu en cadascun dels nivells. En aquest sentit, el punt òptim està marcat per la inserció en llocs coherents amb la pròpia qualificació i el punt més precari correspon a la situació d'atur. Entre tots dos punts, hi ha un ventall de múltiples possibilitats d'inserció sense cap destí garantit. L'escola solament és la primera etapa en trajectòries complexes i menys directes, que només a vegades acaben sent contínues i que en la resta d'ocasions es caracteritzen per avançaments i retrocessos combinats amb retorns al sistema educatiu o amb períodes d'espera, que condueixen els joves a posicions diferents i imprevisibles dins l'estructura social, familiar i econòmica.

Ara bé, aquesta ruptura en la relació entre els sistemes formatiu i laboral no ha suposat en els models emergents un desplaçament del lloc preponderant que ocupa l'educació, com a necessitat prèvia i fonamental per accedir al mercat laboral. La *sobrequalificació* i l'elevat capital humà dels joves ha afavorit la tendència

a exigir als candidats en els processos de selecció de personal un nivell de qualificació més elevat del que requereix pròpiament el lloc. Per tant, encara que no garanteixi una posició determinada en el mercat laboral, el nivell d'estudis continua sent rellevant a l'hora de trobar feina i significatiu per a les expectatives d'èxit en el procés d'inserció.

Evidentment, els canvis en les transicions dels joves a la vida activa afecten també el seu pas a l'adulesa. Sobre aquest punt, les investigacions més rellevants a l'Estat espanyol les ha fetes el Grup de Recerca Educació i Treball (GRET) de l'ICE-UAB, que ha analitzat diverses modalitats de transició a la vida adulta en funció de les trajectòries d'inserció laboral dels joves (Casal, 1996).

Segons el GRET, hi ha dues modalitats de transició tradicionals, les *trajectòries d'èxit precoç* i les *trajectòries obreres*, freqüents des de la postguerra fins a la crisi estructural del mercat de treball dels anys setanta. Són considerades tradicionals perquè es caracteritzen fonamentalment per aquella linealitat que era possible en un context de plena ocupació i d'estabilitat laboral i que promovia una concepció de *joventut* com a breu pas abans de la incorporació definitiva al mercat de treball, sense una gran demora i amb ajustaments ràpids a les seves expectatives més o menys complexes d'inserció laboral.

Quan el mercat laboral entra en crisi i s'imposa el *capitalisme de flexibilitat*, que demana polítiques socioeconòmiques cada vegada més liberalitzadores, les modalitats esmentades anteriorment deixen de dominar el panorama de les trajectòries d'inserció laboral, perquè es retarda l'assoliment d'una certa estabilitat laboral i l'emancipació familiar. El model del GRET exposa, en aquest sentit, tres modalitats de transició emergents.

L'*aproximació successiva* està orientada cap a la materialització d'unes expectatives de desenvolupament professional i de posicionament social més aviat elevades i complexes. Es caracteritza per una formació professional prolongada i una inserció marcada pel tempteig, per l'assaig i error i per l'aprofitament d'oportunitats circumstancials de l'individu —contactes, etcètera—. D'aquesta manera, es van aconseguir progressivament algunes metes en l'obtenció d'un desenvolupament de carrera professional relativament coherent, tot i els petits retrocessos inevitables que sovint es produeixen en un marc d'inserció laboral precari. A través de la successió de diverses feines de caràcter temporal més o menys relacionades amb una determinada especialitat professional, l'individu adquireix un currículum coherent que facilita una posterior inserció normalitzada i facilitada per una experiència laboral existent i per l'obtenció de contactes professionals capaços d'atorgar més oportunitats.

A part dels desenvolupaments de carrera obtinguts a través de diversos treball temporals, aquí també hi entren les trajectòries fetes no necessàriament a través de feines temporals, sinó estables contractualment però que l'individu abandona a canvi d'una ocupació més coherent amb les seves expectatives.

És així que aquest tipus de transició queda dominat per l'obtenció parcial, però creixent, de les expectatives i pel retard de l'emancipació familiar. En general, aquests joves només s'arriben a emancipar un cop assolida la percepció d'haver obtingut les seves metes professionals almenys en un grau tolerable i projectable.

S'observa que, malgrat el seu retard, aquest tipus de transició conserva la linealitat del procés d'inserció laboral pròpia de les trajectòries tradicionals. Per tal que el subjecte pugui configurar una carrera professional amb una relativa coherència, ha d'acomplir ocupacions coherents amb la seva formació —o almenys coherents entre si i conduents a assolir les seves expectatives—, de tal manera que es conservi una certa linealitat.

A diferència de les trajectòries d'*aproximació successiva*, les dues modalitats restants caracteritzades per Casal com a emergents (1996) són la conseqüència, entre d'altres factors, d'una manca de formació —i en particular d'una manca de formació especialitzada en àmbits en què el mercat laboral demana treballadors— i de la falta d'oportunitats fruit de circumstàncies particulars de l'individu —manca de recursos personals, socials, econòmics, etcètera.

En aquest sentit, les *trajectòries desestructurades* corresponen a les adoptades pels joves amb expectatives de posicionament social més aviat baixes i una formació reglada deficitària o erràtica i provinents de famílies de recursos limitats. A partir de la seva escassa formació i d'una situació social en la majoria dels casos de marginació, els camins d'inserció es caracteritzen per un bloqueig sistemàtic i constant produït per l'atur crònic, tan sols trencat per incursions circumstancials en el mercat secundari o mitjançant l'economia submergida. Aquests subjectes, abans protegits per polítiques socials que garantien la plena ocupació, esdevenen vulnerables davant la creixent flexibilització laboral i desprotecció social pròpia dels models neoliberals actuals. Així, afegeixen a la precarietat de la seva situació laboral la precarietat de la pròpia subsistència (Offe, 1997).

Casal (1996) explica que aquestes formes de transició es construeixen d'una manera complexa, a partir d'un procés evident de desorganització de les categories temporals i d'una desesperança *in crescendo* provocada per la

precarietat de la seva situació, la qual no només afecta les expectatives laborals del subjecte, sinó també la seva condició existencial més íntima. L'autor continua dient que aquesta desestructuració personal, en els casos més greus, condueix l'individu des d'una situació social precària a una autèntica exclusió social i a conductes desviades que comporten una inevitable pèrdua parcial o total de les aptituds i actituds necessàries per a una inserció laboral regular. Malgrat que es tracta de trajectòries carregades de corbes i topants, sembla que també conserven una certa linealitat, evidentment en un sentit oposat a les trajectòries d'aproximació successiva: l'individu es dirigeix cap a l'exclusió.

Ara bé, el canvi realment més significatiu es produeix en la darrera modalitat de transició. És en aquestes, les *trajectòries en precarietat*, on es produeix una veritable ruptura de la linealitat imperant en els models anteriors. La seva inserció en el món del treball queda dominada per la rotació laboral, l'atur, la subocupació i, en definitiva, la plena inestabilitat, sense aconseguir configurar en les seves successives entrades i sortides del món laboral una orientació clara cap a l'obtenció d'expectatives, siguin altes o baixes. La inestabilitat és tal que els individus es veuen incapaços de dur a terme cap tipus de desenvolupament de carrera laboral o professional amb una certa coherència.

La qualificació, en molts casos de nivell superior, tècnica o professional o clarament especialitzada, no és suficient per garantir un procés d'inserció amb èxit per la manca d'oportunitats concretes en l'àmbit en el qual s'han format i acaba per condemnar els joves a exercir tasques diferents sense una relació directa o indirecta amb la seva formació.

L'expansió educativa ha creat una desmesurada oferta de professionals formats que no troben una continuïtat en la demanda del mercat laboral. Figuera (1996: 130) assenyala en aquest sentit que la inserció en diverses ocupacions que mantenen una escassa relació amb la formació professional provoca la situació següent: «*Sus itinerarios laborales se caracterizan por la inestabilidad, el continuo cambio de oficio y la falta de perspectivas de cualificación, que no permiten la acumulación de una experiencia especializada que facilite el inicio de una carrera profesional*».

Aquesta és la situació que caracteritza la major part dels joves que intenten inserir-se laboralment en els actuals temps de flexibilització. En aquestes circumstàncies, l'emancipació familiar queda retardada per un llarg període, o facilitada, en el millor dels casos, per una relativa estabilitat econòmica garantida per certes solucions laborals no coincidents amb les expectatives inicials dels subjectes.

Si bé és cert que les trajectòries d'inserció precoç encara sovintegen, sobretot en subjectes que destaquen per la seva excel·lència i per una nodrida xarxa relacional, d'ençà de la dècada dels vuitanta destaquen les tres darreres modalitats esmentades de transició dels joves a la vida activa —i, per tant, a la vida adulta—. Els principals factors que les distingeixen entre si i que podrien explicar el tipus de trajectòria seguida pel jove en un moment donat són la qualitat i la quantitat de formació (Casal, 1996) i la congruència de les trajectòries professionals desenvolupades, encara que aquestes es conformin a partir d'insercions laborals temporals (Serrano, 1995). No obstant això, cal dir per concloure que la situació del mercat de treball actual orienta i resigna un gran nombre de joves a desenvolupar *trajectòries en precarietat*, actualment principal via d'inserció al món laboral.

Revaloració de la joventut i funcionalitat

En un context de seguretat contractual, la inserció laboral es caracteritza pel fet d'atorgar al subjecte un rol relativament estable en l'empresa, consistent en la realització de certes tasques específiques i del compliment d'una disciplina que comporta l'organització del temps subjectiu en funció de jornades, setmanes, anys i vides laborals. A través de les *coaccions* sobre el cos i el temps personal i la inculcació d'hàbits, la feina transforma el subjecte en disciplinat i, per tant, partícip de les lleis i normes implícites en el quefer social; a canvi, rep de la seguretat contractual una estabilitat personal i econòmica: no és necessari anar a la deriva, en un constant canvi d'ocupació. El subjecte pot desenvolupar els seus projectes personals no necessàriament involucrats amb el món del treball i assegurar-se una certa autodeterminació econòmica permanent en el temps.

A més, el treball permet a l'individu reconèixer-se i ser reconegut com a part integrant d'un o més col·lectius i facilita, regula i amplia la possibilitat de compartir experiències que transcendeixin els àmbits de la família i el veïnat. Per tant, es constitueix en una oportunitat per a la participació, la inserció i/o l'afiliació a diversos grups laborals i/o professionals i en un àmbit de compromís envers metes i/o projectes que involucren la individualitat i la col·lectivitat. Així, el treball es transforma en un àmbit privilegiat perquè el subjecte se senti integrat en el sistema social, i es constitueix en un context significatiu per a l'assumpció personal de valors, criteris i normes col·lectives (Blanch, 1998).

D'altra banda, el subjecte, mitjançant els seus mèrits, té la possibilitat d'endegar un desenvolupament de carrera professional traduït en satisfacció personal lligada al treball. De fet, l'efectivitat dels diversos agents socialitzadors

està determinada per la possibilitat de controlar les recompenses en consonància amb les necessitats personals, que en el cas del jove assumeixen el cos del projecte personal. El treball es constitueix com a ocasió per al desplegament d'expectatives, aspiracions, projectes i realitzacions personals i com a font d'estatus, poder, prestigi, reconeixement i identitat socials (Blanch, 1998).

És així com el treball, dotada de seguretat contractual, s'inclou en el projecte personal dels subjectes i, per tant, augmenta el seu poder socialitzador i formador: s'estableix com el lloc on la independència i la capacitat d'agència, pròpies de l'assoliment de l'adulthood (Papalia i Olds, 1997), poden ser desplegades i utilitzades no només pel subjecte sinó també pel sistema productiu, que les modela. El treball apareix com un mecanisme a través del qual el subjecte expressa la seva persona i contribueix a l'esdevenidor social.

Prenent això en consideració, hom es qüestiona la possibilitat actual dels joves de socialitzar-se a través de la feina, ja que el procés d'inserció es caracteritza per una immensa precarietat i per l'increment de la desqualificació, de la desocupació, de les feines esporàdiques i temporals i de l'economia informal. En els casos de més precarietat, el procés d'inserció esdevé enormement costós per la situació en què es troba el jove, concebuda com a inevitable i necessària. L'enfrontament del jove a concepcions diferents de les tradicionals és viscut d'una manera dolorosa. Si el món del treball és percebut com el món real adult, la realitat és, per a molts d'aquests joves, un món pessimista, regit pel conflicte i la desconfiança, la por i la sospita. Si bé el profund desarrelament i sentiment d'exclusió social que es deriva del caràcter precari d'ingrés al treball hauria de tenir importants efectes deslegitimadors de l'ordre social, també es pot entendre com un factor de socialització més, ja que fomenta actituds de resignació i adaptació davant una situació en la qual se senten desproveïts de poder.

La inserció laboral que fan els joves en els temps actuals de flexibilització es caracteritza justament per la manca de garanties d'estabilitat material d'un salari que assegurí la seva sostenibilitat en el temps i una estabilitat social mediatitzada pel reconeixement d'un estatus i un rol específic en el funcionament social. Ara bé, en el cas de molts joves no sembla un element significatiu amb repercussions realment dramàtiques: el jove queda emparat per la seva situació de jove, encara no emancipat dels seus pares: d'ells prové l'estabilitat material. El rol social al qual s'insereix té relació amb el seu reconeixement d'estar en transició envers l'estat definitiu d'adult.

Un món laboral ple d'incerteses i inseguretats, un treballador que perd els seus drets davant patrons cada cop més omnipotents emparats en la flexibilització de les lleis de protecció contractual, l'accés cada cop més difícil i precari al mercat, etcètera, haurien de ser font d'un gran descontentament social per part dels joves. No obstant això, tal com ho manifesta Moulian (1998), queda mitgat i absorbit pel consumisme, construït com a nou lloc de plaer i de constitució identitària. La naturalesa i potència ideològica d'aquesta consideració es posa de manifest quan s'observa el caràcter naturalitzat, inqüestionable, amb el qual s'expressa la multiplicació de necessitats de consum en els joves (Serrano, 1995).

El jove, en la seva inserció laboral cada cop menys facilitada, veu dificultada l'adquisició d'un rol estable, així com la seva emancipació familiar. Si el reconeixement i la percepció d'utilitat socials provenen de la possibilitat d'expressar-se a si mateix mitjançant una feina en la qual obtingui un estatus d'una certa permanència en el temps i tingui la possibilitat de dur a terme un projecte familiar independent sostenible, la flexibilització laboral que afecta la inserció dels joves transforma aquesta relació. La instrumentalització del treball sembla una resposta necessària i la transferència dels espais de realització és el resultat conseqüent de tot plegat.

En aquest sentit, si bé l'esfera de realització personal es desplaça del treball, les experiències laborals temporals, com s'ha indicat en l'apartat anterior, proveeixen un cert grau de satisfacció personal en l'autonomia que es desprèn del fet d'estar lligat tan sols a una tasca puntual i efímera, més que a un col·lectiu.

Generalment, les experiències de feines temporals vénen donades com a feines orientades a tasques específiques que han de ser desenvolupades amb un grau d'autonomia que en moltes ocasions és elevat. És així que el subjecte es relaciona amb la seva feina a través d'una tasca. No es compromet amb l'organització. Aquesta autonomia mantinguda per l'individu respecte a l'empresa és valorada com a positiva, en el sentit que ajuda al procés d'instrumentalització del treball que fa el subjecte. El fet de refugiar-se en la tasca permet reafirmar el seu compromís amb les seves activitats extralaborals, enteses aquestes últimes com un millor desplegament de la pròpia identitat, versus la seva subordinació com a elements funcionals constitutius de l'organització.

No obstant això, aquesta autonomia també pot ser percebuda com a negativa, en tant que debilita l'afiliació al col·lectiu dels treballadors, individualitza la seva relació amb el treball, perd de vista la seva feina com una part del procés col·lectiu de producció i es distancia dels objectius de l'empresa i de la possibilitat

d'establir una força col·lectiva capaça de fer de contrapès al poder de la jerarquia directiva.

D'altra banda, apareix el consum com una nova esfera de reconeixement públic i realització personal (Moulian, 1998). És justament la possibilitat d'adquirir béns valorats com a desitjables per part dels joves que emmascara les implicacions de posposar els projectes d'emancipació, en conjunció amb el que s'ha anomenat *dualitat avaluativa*, com a característica dels joves en processos d'inserció laboral (Serrano, 1995). Aquesta *dualitat avaluativa* estaria constituïda per una identitat com a jove, caracteritzada per la irresponsabilitat i rebel·lia, que actuaria tant conjuntament com alternativament amb una identitat adulta caracteritzada per l'assumpció de responsabilitats funcionals en el sistema social.

La idea de dualització avaluativa és significativa, ja que destaca l'etapa de *la joventut* com a cosa desitjable per si mateixa, ja no com a trànsit carencial sinó com a estabilitat revalorada. Aquesta emergència correspon no només als canvis laborals exposats en l'apartat anterior, sinó que, d'una manera paral·lela, s'han produït canvis culturals en els quals cal aturar-se. Els canvis impliquen, per tant, les estructures formals d'integració a la societat a través de la formació i la inserció laboral, però també inclouen noves formes de relació amb l'entorn que apareixen en la quotidianitat del subjecte i que fan referència a nous models de subjectivació que s'allunyen progressivament del treball com a esfera d'integració social.

La socialització obtinguda pels joves en els processos actuals d'inserció laboral es pot caracteritzar per un procés que fomenta individus amb una desvinculació creixent, en el qual cada cop assumeix més importància l'esfera autoreguladora. És així que la joventut apareix revalorada en la mesura que retarda prendre les responsabilitats encara concebudes com a adultes.

La precarietat, com ja s'ha dit, apareix aleshores definida com a llibertat. Malgrat tot, aquesta llibertat es constitueix com una esfera individualista, en la qual el consum adopta la funció de mecanisme de vinculació per excel·lència a la constitució de l'entramat social. Això queda reforçat per la prolongació de la joventut com a garantia d'estabilitat material i social, i es constitueix com una identitat cada cop més estable, dotada de característiques pròpies que defugen una concepció de simple trànsit.

En aquest sentit, Petras (citada a Obeso, 1997) assenyalava que les noves característiques socialitzadores han resignificat la individualització orientant-se cap a *l'autorealització i la recerca de la felicitat personal*, una felicitat personal

amb un caràcter més aviat acomodatiu que tendeix a desvincular-se dels vincles socials d'integració cooperativa: «*Valores y sistemas de significación se han hecho vagos, generales y sin obligar a compromisos, lo que origina una mentalidad centrada en el yo, que no se vincula ni se compromete con sistema alguno. La disminución del interés por la res publica es una consecuencia de ello, al tiempo que unas crecientes aspiraciones a la "propia identidad" y "autenticidad"»* (Petras, citat a Obeso, 1997: 36).

La concepció de la joventut com a recerca d'autenticitat i d'autoregulació que es fa en l'esfera del consum no es contradiu de cap manera amb la configuració d'un sistema social emparat en els models neoliberals. En efecte, el motor i la vinculació del sistema neoliberal per excel·lència és el consum, i tota sistematització de l'organització productiva ha d'estar en funció de la variabilitat i la promoció d'aquest (Thompson, citat a Gorz, 1991). *La joventut*, tal com es constitueix actualment, és l'etapa etària que més es ressent de la neoliberalització de la societat: és afectada per la precarització laboral i per l'enaltiment de l'individu hedonista consumista.

És el jove, sense experiència i sobrequalificat, qui queda en una pitjor situació davant la flexibilització dels mercats laborals. Al mateix temps, és el principal focus d'un mercat que situa el jove com a consumidor ideal: joventut bella, esvelta, sense responsabilitats, a la qual li resta tot per viure, tot per gaudir.

La revaloració que avui viu la joventut n'és el resultat. En efecte, «*ahorrando trabajo se inventa juventud*» (Gil Calvo i Menéndez, citat a Agulló, 1997: 227) i se li signifiquen les seves pròpies característiques. Si la seva durada està determinada per la naturalesa de l'estructura productiva i demogràfica d'una societat, *la joventut*, doncs, acaba sent un invent absolutament funcional amb l'aplicació de les noves polítiques econòmiques.

4. LA CRISI DEL VALOR TRADICIONAL DEL TREBALL

Hi ha un relatiu acord que la crisi del treball o de l'ocupació ha de ser entesa en el si d'una societat que ha organitzat fonamentalment les seves relacions al voltant de l'activitat laboral assalariada, on aquesta proveeix no tan sols els mitjans de subsistència i consum sinó, molt especialment, l'eix d'organització de valors de la col·lectivitat i de la subjectivitat de les persones. La feina representa, en definitiva, una font preponderant de subjecció social i, com a tal, d'horitzons de subjectivació.

En referència a la crisi dels valors tradicionals associats al treball, es pot assenyalar que aquesta ha de ser compresa dins d'una societat amb un sistema de valors principalment utilitarista i mercantilista, que va concentrar en l'ocupació no només una ètica del treball sinó que hi va trobar una important font de socialització i un eix d'estructuració de la subjectivitat i la integració social.

Per tant, el que sembla estar en joc és una revisió dels valors que van fer de l'ocupació un centre organitzador de la vida social, intentant reduir tota activitat laboral a la forma d'assalarització, i dels valors que dins d'aquest context han estat atribuïts a l'ocupació, en tant que normes, funcions i expectatives socials. Serà en aquest doble sentit que aquí es reflexionarà sobre la crisi del valor tradicional del treball. Es tracta, doncs, de descobrir la relació de les realitats laborals emergents i l'emergència i socialització de valors socials.

Valors i funcions tradicionals del treball

Per iniciar la reflexió sobre els valors tradicionals associats al treball, val la pena recordar la relació que s'estableix tradicionalment entre el trinomi adultaesa, joventut i treball, explicada en l'apartat anterior. En efecte, la societat contemporània ha posat l'adultaesa com a meta natural i model desitjable de vida a aconseguir, i és a través del treball, com a treball assalariat, que el jove assoleix aquest destí.

Alguns autors, com Prieto et al. (1994), han arribat a plantejar que *transició al treball i joventut* significa el mateix. Com ja s'ha dit, el moment, la manera i la durada de la joventut ve determinada per «*cuál sea la naturaleza de la estructura productiva y demográfica de cada sociedad*», i és «*la tecnología, o el modo de producción y reproducción, lo que determina las duraciones mínima y máxima que puede alcanzar la juventud*» (Agulló, 1997: 227). Anàlogament, es pot

assenyalar que el moment, la manera i la durada de la vida adulta també és determinada per la tecnologia i els modes de producció de cada societat, en altres paraules, per el treball. Per tant, així com *transició al treball i joventut* han arribat a designar una única realitat socioeconòmica en la nostra cultura, ha passat el mateix amb el binomi vida adulta i treball. Les formes de treball imperants en aquesta societat configuren una manera de viure compresa en el rètol de vida adulta. Ara bé, també el treball té *obligacions* en aquesta relació: a més de les seves funcions productives o instrumentals, té la missió de produir éssers adults. Aquesta es correspon a les anomenades funcions psicosocials del treball, les implicades en el procés de socialització laboral. Així com hi ha una socialització per al treball, que constitueix bàsicament els anys de l'educació —*prelaborals*— i que té com a finalitat la formació d'un subjecte en condicions de ser «força de treball», també hi ha una socialització en el treball (Agulló, 1997). Si la finalitat de la vida adulta és l'activitat laboral, no és menys cert que la finalitat del treball és la vida adulta.

D'aquesta manera, per poder comprendre els valors tradicionals associats al treball cal penetrar en aquesta funció psicosocial tradicional que li ha estat assignada, la de produir i socialitzar éssers capaços d'assumir una vida adulta. En altres paraules, es tracta d'indagar els aspectes que tradicionalment s'espera que el treball proveeixi com a condició per formar un adult.

Per tant, a més de totes les funcions lligades íntimament a la manutenció i a la subsistència, que s'anomenen *funcions instrumentals*, n'hi ha d'altres de vinculades a la formació i al desenvolupament del subjecte adult, que s'han anomenat *funcions expressives*. En tots dos casos apareixen reflectits els valors d'aquest model social, sigui el de vida adulta com a destí de la joventut, sigui el del treball com a trànsit a l'adulesa. Aquest doble valor, instrumental i expressiu, configura el contingut de les funcions tradicionals del treball. Agulló (1997), en aquest sentit, aporta la següent classificació de funcions psicosocials del treball:

- **Integradora:** la feina atorga significat a la vida, integració i coherència. És font d'autoestima, d'autoactualització i de realització personal.
- **Font d'estatus i prestigi social:** la posició social està determinada en gran part per la feina que desenvolupa la persona. És, per tant, font d'autorespecte, de reconeixement i de respecte pels altres.
- **Identitària:** la feina proporciona identitat personal, social i laboral, desenvolupades en el seu exercici, és a dir, la identitat de l'individu ve definida i atorgada a través de la feina que fa.

- **Econòmica:** la feina és mitjà de relació i manteniment social, permet la supervivència i la independència.
- **Social:** la feina és una font d'oportunitats per a la interacció i el contacte socials, enriqueix la vida de les persones en incrementar les possibilitats afectives i emocionals externes al grup familiar.
- **Estructuració del temps de les persones** en cicles diaris, setmanals, mensuals, anuals, etcètera, que determinen altres àmbits de la vida de les persones.
- **D'obligatorietat:** la feina ofereix un marc de referència útil d'activitat regular obligada. Pot ser vista com un deure vers la societat, i compleix una important funció de socialització.
- **De desenvolupament d'habilitats i destreses:** la feina permet i possibilita la millora d'habilitats i, en conseqüència, el desenvolupament de les capacitats personals.
- **Poder i control:** la feina permet el control, el poder i la dominació de les persones i organitzacions a través de l'organització i la propietat dels mitjans de producció i dels béns produïts.
- **Confort:** la feina permet una millora en la qualitat de vida.

Un element clau per considerar els canvis de valors al voltant del treball, segons R. Sennett (2000), és el fet que, mentre que els plantejaments tradicionals sobre les funcions psicosocials del treball es caracteritzen per una concepció de la feina i del temps basada en la continuïtat, la seguretat i l'estabilitat, en què l'autodisciplina, la postergació de la satisfacció en pro de l'assoliment d'un objectiu futur, la perseverança i l'esforç són els valors preponderants, les noves exigències del capitalisme de flexibilitat plantegen un context nou per al treball i el temps, així com per als valors associats a l'un i a l'altre.

Per a l'autor, les formes modernes de flexibilitat laboral es caracteritzen per tres elements clau: *reinvençió discontinua* de les institucions, que considera el comportament flexible dependent del canvi, el principi del qual és fer més amb menys; *especialització flexible* de la producció, que «*trata de conseguir productos más variados cada vez más rápido*» (Sennett, 2000: 52), deixant que les demandes canviants determinin l'estructura interna de les institucions i,

per tant, contribuint a l'acceptació del canvi continu, i *descentralització productiva però amb concentració del poder*. D'aquesta manera s'obre un nou escenari empresarial i laboral en el qual prevalen uns valors determinats, com el de canvi radical i veloc, en detriment d'altres, com el d'estabilitat.

Aquestes reformulacions del sistema de poder flexible divideixen l'horitzó de les persones entre treballadors guanyadors, els quals demostren una capacitat per desprendre's del passat i una seguretat suficient per acceptar la fragmentació, i els treballadors més corrents, els quals s'esforcen per jugar d'acord amb aquestes regles però pateixen la corrosió del caràcter. Per *caràcter* l'autor entén «*el valor ético que atribuimos a nuestros deseos y a nuestras relaciones con los demás*» (Sennett, 2000: 10). Se centra en l'aspecte durador de la nostra experiència emocional i «*se relaciona con los rasgos personales que valoramos en nosotros mismos y por los que queremos ser valorados*». Per Sennett «*el caràcter se expresa por la lealtad y el compromiso mutuo, bien a través de la búsqueda de objetivos a largo plazo, bien por la práctica de postergar la gratificación en función de un objetivo futuro*».

La configuració del treball que hem anomenat tradicional, és a dir, la que correspon fonamentalment a la tendència dels últims dos-cents anys i que semblava haver trobat la consolidació en l'Estat del benestar i en la plena ocupació, «*reafirma el uso autodisciplinado del tiempo y el valor de la gratificación postergada*» (Sennett, 2000: 103) i valora l'estabilitat, l'esforç i la perseverança, el compromís i la lleialtat institucional, elements clau, segons aquest autor, per al desenvolupament del caràcter.

El *caràcter* i els seus valors adjunts, no obstant això, són incoherents en un sistema de flexibilitat, que propicia la fragmentació i una orientació cap al present. Aquest és el problema del *caràcter* en el capitalisme modern: el treball deixa de ser la socialitzadora d'aquests valors. D'una banda, «*hay historia, pero ni una narrativa compartida de dificultad, y, por tanto, no hay destino compartido. En estas condiciones el carácter se corroe; la pregunta "¿Quién me necesita?" no tiene respuesta inmediata*» (Sennett, 2000: 154). De l'altra, emergeix un lema dominant, «*res a llarg termini*». Cal plantejar-se, doncs, els interrogants següents: ¿això vol dir que els valors tradicionals han deixat de prevaler? ¿El treball continua sent un socialitzador de valors rellevants? Quins altres valors socialitza?

Segons Sennett (2000), allò que ensenya el nou treball és més aviat la desvinculació i la cooperació superficial. Es fomenta una cultura moderna del risc, en què la màxima sembla que és mantenir-se en moviment, canviant d'una

ocupació a una altra, com si l'estabilitat fos sinònim de fracàs, de quedar-se fora de joc. Simultàniament, es promou el que s'ha anomenat treball en equip i cultura de cooperació, que, lluny de posar en pràctica un genuí esperit de grup, aporta una ideologia que permet als líders dels equips exercir el seu poder, evitar una imatge de figura d'autoritat i, per tant, esquivar també la responsabilitat sobre les seves decisions.

El joc del poder sense responsabilitat dóna lloc a un nou tipus caracterològic: *l'home irònic*. Citant Rorty, l'autor planteja que en aquest individu preval un estat mental en el qual la persona «nunca es totalmente capaz de tomarse a sí misma en serio porque siempre es consciente de que los términos en que se describe están sujetos al cambio, siempre es consciente de la contingencia y la fragilidad de su vocabulario final, y, por lo tanto, de sí misma» (Sennett, 2000: 122). Aquesta és la conseqüència lògica de viure en un temps flexible, sense criteris d'autoritat o de responsabilitat.

Com es pot apreciar, el canvi en els valors que socialitza el nou treball té profundes conseqüències psicosocials. Una de les més severes és la vulneració del vincle social a través de l'exaltació de l'individualisme i de la desqualificació de la dependència mútua: «*El vínculo social surge básicamente de una sensación de dependencia mutua. Todos los dogmas del nuevo orden tratan la dependencia como una condición vergonzosa*» (Sennett, 2000: 146).

Aquesta degradació de la dependència ve donada per la ideologia del parasitisme, que s'implementa a través del treball com a dispositiu de dominació. Aquesta ideologia opera bàsicament de la mateixa manera que l'ètica protestant relacionava la feina amb la salvació, en què la primera era condició necessària però mai suficient, fet que exigia sempre la necessitat de provar la pròpia condició d'elegit. En l'actualitat, sembla que es produeix igualment una espècie de parasitisme social, que el subjecte ha de procurar desmentir: «*La ideología del parasitismo social es una potente herramienta disciplinaria en el lugar de trabajo; los trabajadores quieren demostrar que no se están alimentando del esfuerzo de otros*» (Sennett, 2000: 147).

Les conseqüències de la vulneració de la vinculació social en l'àmbit del treball són a mitjà termini un deteriorament de la confiança i el compromís, i a llarg termini, la posada en qüestió dels projectes col·lectius: «*Sin embargo, la vergüenza de ser dependiente tiene una consecuencia práctica, pues erosiona la confianza y el compromiso mutuos, y la falta de estos vínculos amenaza el funcionamiento de cualquier empresa colectiva*» (Sennett, 2000: 148).

Però aquest canvi en els valors que el treball socialitza afecta la feina mateixa, la seva valoració social i el seu lloc com a integradora social; és descentrada com a eix vital rellevant al voltant del qual orientar els valors de la pròpia vida: «*Las incertidumbres de la flexibilidad; la ausencia de confianza y compromiso con raíces profundas; la superficialidad del trabajo en equipo; y, más que nada, el fantasma de no conseguir hacer nada de uno mismo en el mundo, de “hacerse una vida” mediante el trabajo. Todas esas situaciones impulsan a la gente a buscar otra escena de cariño y profundidad*» (Sennett, 2000: 145).

Nous valors relatius al treball entre els joves

Alguns autors plantegen que la relació simbòlica dels joves amb la feina està marcada per un canvi més o menys radical, que suposa una pèrdua de referència d'aquesta en les seves valoracions. És el cas, per exemple, dels que expliquen aquesta situació a través del desplaçament del nou *ethos juvenil* cap a una concepció merament instrumental del treball o que creuen que es produeix una «*transición desde los arcaicos valores materialistas de la cultura industrial entre los que se incluye el negocio, la disciplina y el ascetismo laboral, hacia los postmaterialistas de la era postindustrial, más centrados en el ocio, la libertad y el hedonismo*» (Blanch, 1990: 129).

Un eix d'anàlisi interessant i relativament recent és el que ens proporciona les aportacions de Baethge (1994). Aquest autor planteja que, en la investigació sobre els joves i la seva relació amb la feina, les controvèrsies s'han mogut entre dos pols: d'una banda se situen totes les tesis instrumentalistes i de l'altra, les individualistes que es basen en una teoria del subjecte. Mentre que les primeres aprofundeixen en les ingerències de les innovacions tecnològiques i la progressiva desqualificació del treball, les segones se centren en la cada cop més gran qualificació dels subjectes. De la fricció de tots dos tipus de tesis se n'extreu la possibilitat que «*el trabajo podría jugar un nuevo papel en la estructuración de la identidad de los sujetos*», de manera que «*la relación interior con el trabajo no tiende hacia un “instrumentalismo puro y duro”, sino que la actividad profesional proveería nuevos medios de expresarse*» (Baethge, 1994, citat a Agulló 1997: 233).

Com a resultat de les seves investigacions, l'autor distingeix quatre tipus de concepcions de la vida, segons el pes que donin els joves a la feina, a la família o parella i als desigs en les seves perspectives de futur (Baethge, 1994, citat a Agulló, 1997):

- La concepció orientada per la feina: el jove col·loca l'activitat professional en un primer pla dels seus projectes actuals i futurs. *«Invierten todo su esfuerzo en la búsqueda de un trabajo con sentido y el en cual puedan realizarse en tanto que sujetos o bien procurarse un reconocimiento social y un status profesional elevado»* (Agulló, 1997: 234).
- La concepció d'equilibri entre feina i vida privada: els joves posen el seu interès personal en la feina i en la seva vida privada, sense subordinar l'una a l'altra.
- La concepció orientada per la família: els joves consideren la família o la parella la seva principal motivació i l'espai estructurador de la seva identitat. *«Esto no significa que el trabajo les sea indiferente, pero [...] su papel es secundario»* (Agulló, 1997: 234).
- La concepció orientada per l'oci o el temps lliure: *«Los jóvenes que están orientados por esta concepción concentran toda su energía física y sus proyectos hacia la ocupación del ocio en detrimento del trabajo, el cual es considerado como un terreno de identificación de menos importancia. En los casos extremos conduce a un rechazo deliberado de toda actividad profesional. Esta categoría aparece, comparándola con las anteriores, más frágil y más precaria. Suele presentarse más como una fase transitoria que como una concepción estable y sólida»* (Agulló, 1997: 235).

Agulló (1997) afegeix a l'aproximació de Baeghte (1994) que, si es volen comprendre els canvis en la relació del jove amb el treball, cal analitzar les exigències que aquest formula a l'activitat laboral. A partir d'aquí, l'autor manifesta que *«en dicha relación se observa, de entrada, una formulación mucho más significativa de exigencias de orden personal»* (1997: 236), d'acord amb la qual els joves demanen de la feina: a) uns continguts millors de l'activitat laboral —feina significativa i útil—; b) un suport en l'afirmació de si mateixos —identitat—; c) una millor comunicació —implicació, identificació—; d) la possibilitat de comportar-se com a subjectes amb aptituds, gustos i habilitats, sense haver de seguir formes estereotipades —com a mera mà d'obra—, i e) la possibilitat de rebre un reconeixement de l'entorn per les competències mobilitzades —reconeixement social.

Aparentment, la novetat no seria tant en la naturalesa d'aquestes exigències —que són possibles de trobar en altres moments i moviments de la història— sinó en «*la amplitud del fenómeno, la espontaneidad y la evidencia con la cual se anuncia y la determinación de los individuos a perseguir a la vez su autorrealización en su vida privada y en el entorno profesional*» (Baethge, 1994, citat a Agulló, 1997: 236).

Ara bé, segons els resultats del present estudi, es podria ampliar el model d'Agulló (1997) exposat amb un parell d'expectatives que són fonamentals per aprehendre la relació que el jove estableix entre treball i valors. Totes dues estan determinades per allò que els joves esperen de la seva vida, i a partir d'aquí, per allò que exigeixen del treball.

La primera exigència se situa en el futur. En efecte, els joves esperen que en un futur més o menys indeterminat la feina els permeti esdevenir adults, a través del sosteniment material —econòmic— i personal —estabilitat—. El treball, per tant, es conforma com a instrument efectiu per al compliment d'un projecte adult; com ja s'ha dit en capítols anteriors, aquesta és una condició que l'individu, com a jove, no exigeix en el moment actual. Així mateix, exigeixen demandes d'ordre menys instrumental i més expressiu, a partir de les quals esperen que la feina els permeti una realització personal i un desenvolupament professional relacionat amb els propis interessos i expectatives. El fet que unes i altres exigències se situïn en el futur fomenta la visió de l'estat laboral actual com a transitori.

La segona exigència, en canvi, se situa en el present. El jove espera que en el moment actual la feina li reporti els recursos necessaris —generalment dineraris— que li permetin fer aquelles activitats amb les quals s'identifica. Aquesta segona demanda emfasitza l'increment de rellevància dels espais d'oci com a proveïdors de sentit i d'identitat, alhora que remarca que aquest espai es regeix fortament per una lògica capitalista: en efecte, interpretar la independència i la llibertat com a derivades d'un estat de propietat —efectiva o possible— de diners o, més precisament, de les possibilitats de consum, reflecteix fins a quin punt aquests valors són reduïts pràcticament a una relació mercantil.

En comparar el grup d'exigències ressenyades per Agulló (1997) amb els resultats del nostre estudi es fa evident que ens trobem davant una situació pròpiament crítica, en la mesura que hi ha un desfasament manifest entre el que els joves esperen de la feina i el que hi troben.

Aquest fet ens porta a pensar que la relació dels joves amb el treball, caracteritzat per una instrumentalització motivada pel consum, que visualitza els

ingressos que reporta l'activitat laboral com l'oportunitat de decidir sobre què, com, amb qui i quan consumir, base dels valors de llibertat i independència, pot complir una funció adaptadora, aportant marcs interpretatius i valors que ofereixin una manera acceptable de comprendre i assumir aquest desfasament en un context coherent i positiu. No obstant això, les narracions elaborades des d'aquest marc revelen la seva insuficiència quan els joves són posats davant el futur, cosa que fa evident que la seva utilitat és només present i transitòria.

Des d'aquesta nova òptica, podríem reprendre i matisar algunes de les tesis repassades. Efectivament, la societat de consum de masses fa possible la compatibilitat d'actituds que en el sistema de valors tradicionals apareixien com a contraposades: inclinació al treball i hedonisme. Mentre que la concepció tradicional s'inclina a entendre el treball com un esforç destinat a altres, la nova es relaciona amb l'hedonisme des d'una valoració instrumental de la feina, en què és concebuda com un mitjà per a finalitats que redunden en el propi plaer, en aquest cas el consum. Així, sembla encertat afirmar que es constata un desplaçament de l'*ethos juvenil* cap a una concepció privilegiadament instrumental del treball.

Aquest desplaçament troba la contrapartida en la disminució, per no dir abandonament, de les expectatives de realització personal, lligades a les funcions expressives del treball, en pro d'una revaloració d'altres espais i temps en els joves, principalment la vida social, la recreació i l'oci. És tan sols des d'aquest marc que sembla adequat considerar l'emergència d'un nou *ethos juvenil*, ja que els valors no graviten d'una manera directa al voltant de la producció i el treball té una força menor com a eix vital.

No obstant això, no és que el treball perdi la seva centralitat en la vida dels joves, sinó que adquireix una centralitat diferent, com a instrument i condició sine qua non per a la realització dels seus valors d'independència i llibertat, tal com són significats i compresos per ells. Així, la feina passa a exercir una influència en *els valors* relativament invisible.

És per això que la possibilitat que entre les tesis instrumentalistes i les individualistes se situï una tercera via, que doni lloc a noves funcions expressives per al treball, no apareix dins dels horitzons interpretatius de valoració de les experiències laborals dels joves.

Sembla, doncs, que els canvis en l'ètica tradicional del treball poden ser interpretats des de dues perspectives fonamentals: d'una banda, no es tractaria d'una crisi radical, en tant que aquest trànsit sembla desprendre's naturalment

del desenvolupament del capitalisme i la mercantilització de les relacions; de l'altra, sí que ho és, en tant que el treball es devalua en la seva condició d'integradora social i realitzadora personal.

Instrumentalització i devaluació del treball

La nova instrumentalització del treball denota una relació complexa del jove amb aquesta i una realitat subjacent problemàtica. Després d'analitzar les aportacions de diversos autors i contemplar els resultats de la nostra investigació, les qüestions plantejades poden trobar resposta en les conclusions següents:

1. S'aprecia que el treball perd el seu valor com a proveïdor de sentit i font d'identitat i subjectivitat social en detriment de les activitats de temps lliure o d'oci. El treball es realitza des de l'òptica del temps lliure, és un "mal necessari", es devalua.
2. Tanmateix, aquest fet és possible en la mesura que totes dues esferes es troben vinculades pels diners i la mercantilització, o si es vol, per un capitalisme de consum: el treball és el mitjà que proveeix els diners necessaris per accedir a les activitats de temps lliure amb les quals el jove s'identifica, que impliquen el consum d'uns productes i serveis determinats. Val a dir que el temps lliure del jove és construït de tal manera que requereix el consum com a condició del seu ús i realització; manté, per tant, una centralitat instrumental.
3. Això porta a qüestionar que la crisi se situï en els valors pilars que van fer de l'ocupació un organitzador social, ja que estan plenament vigents en aquesta vinculació de treball i consum. Sembla més adequat afirmar que la crisi o pèrdua de pes social es troba en determinats valors associats tradicionalment a l'ocupació i a la seva lògica de funcionament, com la seguretat i l'estabilitat, la permanència o el proveïment d'una oportunitat de realització personal, entre d'altres. És a dir, que les funcions psicosocials tradicionals atribuïdes al treball i les seves funcions expressives s'han tornat crítiques.

Per tant, quan es parla d'un nou *ethos* laboral juvenil, lluny de reflectir l'aparició de nous valors que puguin ser acollits amb la rúbrica de *postmaterialistes*, es fa referència més aviat a una flexibilització dels sistemes de valors tradicionals anàloga a la flexibilització que s'esdevé en el mercat laboral, on vells valors com la independència o la llibertat són interpretats en una lògica de consum.

També és important expressar que aquest nou ethos consumista apareix com a problemàtic, en la mesura que es desenvolupa en un conflicte entre unes expectatives laborals i una determinada oferta del mercat laboral. Això és fàcil de constatar en la insistència que fan els joves en el caràcter transitori de la situació actual, sigui per la insuficiència i inestabilitat de les compensacions econòmiques percebudes per a la realització d'un projecte futur d'adultesa, sigui per la insatisfactorietat de les condicions laborals, que les fan difícilment projectables com a desitjables en el temps.

Aquest caràcter problemàtic sembla que deriva d'una certa persistència dels valors i funcions tradicionalment adjudicats al treball —font de realització personal, de reconeixement social, etcètera—, alhora que de determinats valors lligats a l'adultesa —feina estable, família nuclear, etcètera—, tots posats en qüestió enfront les oportunitats de feina a què tenen accés els joves actualment.

En aquest sentit, es podria plantejar la qüestió següent: així com en èpoques passades el protestantisme va aportar un fonament ètic al capitalisme incipient, i més recentment l'ètica del recurs humà ho ha fet amb el capitalisme de consum, *¿aquesta ètica transitòria juvenil pot ser el germen d'una nova ètica per a un capitalisme de precarització emergent?*

L'element clau, doncs, no és solament assenyalar la concepció instrumental del treball per part dels joves, sinó, també i sobretot, intentar comprendre tant la funció com els efectes que té aquest discurs.

El fet de limitar-se a afirmar que els joves valoren la feina d'una manera instrumental, d'una banda, porta quasi al pla de la psicologia evolutiva una situació que és pròpiament psicosocial i, de l'altra, obvia la funció de l'adequació al context que comporta aquesta instrumentalització del treball. En definitiva, no reflecteix adequadament com aquesta interpretació instrumental del treball contribueix a reproduir i perpetuar un ordre social neoliberalitzador.

En altres paraules, el marc interpretatiu consumista i el seu ordre de valors aporta els elements subjectius que contribueixen a perpetuar els joves en la seva pròpia situació de precarietat, com a segment susceptible de trobar una feina precària.

L'adequació que ofereix aquesta interpretació instrumental del treball no és completa. Persisteix l'esperança i l'exigència que la feina pugui representar una experiència de la qual treure'n un profit també personal: sentiments de satisfacció que nodreixin l'autoestima; idees, processos i pensaments que

contribueixin a un bon autoconcepte; oportunitats de relacions socials significatives i contribuents a un estat de benestar social, etcètera.

Per tant, es tractaria d'una adequació dolorosa entre les valoracions noves i les tradicionals, entre la situació de precarietat existent en el present i la situació d'estabilitat desitjable en el futur. Tanmateix, aquesta consideració ens obliga a formular una nova qüestió: ¿per què és problemàtica una exigència que intenta conciliar la sostenibilitat i el plaer?

Aquest conflicte és pròpiament l'expressió d'una contradicció entre socialització per al treball i socialització en el treball, és a dir, de la incoherència de no poder desenvolupar una feina en les condicions per a les quals han estat socialitzats els joves. Això no vol dir, però, que la solució a la contradicció hagi de passar per un canvi en la socialització per a al treball, per adaptar-la a les noves ofertes laborals, perquè, entre altres consideracions, se subdimensionaria el conflicte de valors subjacent.

CONCLUSIONS

En els diversos apartats precedents s'ha reflexionat sobre alguns dels canvis emergents en les subjectivacions laborals dels joves, presents especialment entre els que, per una banda, pateixen una situació en el mercat laboral caracteritzada per la precarietat (desocupació, inestabilitat, irregularitat, etcètera), i que per l'altra disposen d'unes condicions materials de vida estables i sostenibles. Per tant, les interpretacions que es fan en aquest apartat estan influïdes per un component socioeconòmic que si no es tinguéssim en compte podria provocar que determinades apreciacions no s'ajustessin a la realitat. En altres paraules: els canvis fan referència al nombrós segment de l'anomenada joventut del benestar que no ha aconseguit estructurar trajectòries tradicionals d'inserció laboral (estabilitat contractual, coherència laboral i formativa, etcètera), encara que la seva posició social permet que l'experiència de la precarietat laboral no derivi en exclusió (des del punt de vista més dramàtic).⁶ Aquesta delimitació analítica no implica fer referència a un grup social insignificant o minoritari (des d'un punt de vista quantitatiu), ja que la implantació de l'Estat del benestar primer i de la crisi del treball després han contribuït a generalitzar entre molts joves una situació d'estabilitat social i material (assegurada principalment per la família) i de precarietat laboral.

Precisament, en l'apartat II s'ha exposat com les diverses transformacions de caire polític, tecnològic, econòmic i social han incidit en el mercat de treball provocant una autèntica crisi de la norma social de l'ocupació, que troba l'expressió més característica en la precarització laboral que afecta especialment els segments més febles del mercat, la majoria formats per joves que es troben en ple procés d'inserció. Davant d'això, alguns joves manifesten una reacció inicial de frustració provocada per la dissonància entre els models sociolaborals per als quals han estat socialitzats (estabilitat contractual) i els que troben en la seva experiència quotidiana al treball (desocupació, precarietat laboral, etcètera). Aquesta problematització de l'experiència laboral, especialment present en una situació de desocupació, vindria a demostrar que la crisi de la norma social de l'ocupació no ha provocat en la subjectivitat del jove una ruptura total dels principis normatius construïts en el context de la societat del treball.

No obstant això, la ruptura es fa més evident entre els joves que estan ocupats d'una manera reiterada en llocs de treball que es caracteritzen per la precarietat. En aquest cas, el jove assumeix aproblemàticament el rol i la posició laboral que el mercat li ha assignat i tendeix a normalitzar la precarietat (i altres

6 Cal no oblidar que la precarietat en la treball no és més que l'expressió d'una desigualtat social que genera un cert tipus d'exclusió laboral, i per tant també social.

dificultats que troba en el camí) amb els seus discursos, presentant-la com a situació natural i necessària per incorporar-se definitivament a la vida activa “pròpia” de l’adult, estable i confortable. Són estratègies d’adaptació que es caracteritzen pel fet de valorar d’una manera neutral les condicions d’ocupació situada en el present (en què la problematització es posposa sota l’aixopluc de l’“encara sóc jove”) o, fins i tot, per una valoració positiva, en termes de llibertat i d’oportunitats d’aprofitar millor altres esferes vitals més significatives per al jove. És en aquests darrers casos que emergeixen veritablement les formes més rupturistes de subjectivitat laboral.

En l’apartat III s’ha explicat que la *joventut* s’ha caracteritzat tradicionalment com a procés de transició vers l’adultesa. Aquesta visió concep el jove com a subjecte que aspira a assolir les *metes* que defineixen l’adult, és a dir, l’emancipació laboral, residencial i familiar. Tanmateix, el model és posat en qüestió per les formes d’inserció laboral precària a què accedeix el jove en el marc actual de l’anomenada crisi del treball. L’assumpció de responsabilitats típiques de l’adult que vinculen el subjecte definitivament a l’estructura social es posposen i, en conseqüència, la *joventut* es perpetua. Així, aquesta etapa es revalorava com a instància de *llibertat*, obtinguda no només mitjançant un apropament flexible, precari, a l’àmbit del treball, sinó també per mitjà del consum i de l’oci. El jove aconseguia constituir-se com a tal en aquest espai, que s’assumeix com una nova via d’integració social.

La revaloració de la *joventut* que apareix en els discursos dels joves, per tant, resulta coherent amb la precarització de les seves insercions laborals: davant la dificultat d’incorporar-se al món adult tal com s’entenia tradicionalment aquest ingrés, mitjançant un treball estable que permeti l’emancipació familiar, emergeix la *joventut* com a etapa desitjable per si mateixa definida per les seves pròpies característiques i valors, que li donen sentit, i en cap cas com a mera etapa de trànsit o sala d’espera social; a més, això és absolutament funcional amb el sistema laboral, que no els ofereix oportunitats d’inserir-se en el món adult d’una manera estable. És així que la flexibilitat laboral és apreciada com a manera d’evitar lligams i de perpetuar la *joventut*.

Finalment, en l’apartat IV s’ha argumentat com la crisi dels valors tradicionals associats al treball està lligada a una devaluació progressiva de les seves funcions psicosocials i expressives, que són desplaçades cap a altres experiències, espais i temps.

Creiem que aquest moviment no es tradueix en l’emergència de valors *postmaterialistes* —en la seva concepció més pura— per part de la *joventut*, sinó més aviat en una valoració instrumental del treball, és a dir, en la determinació

de les activitats d'oci pel consum i en la configuració de valors com la independència, l'autonomia i la llibertat interioritzats pragmàticament en darrera instància en termes d'oportunitats de consum i propietat. Així, l'expectativa sobre experiències socials, que dona lloc a les funcions psicosocials i expressives associades tradicionalment al treball, es trasllada a un camp que està organitzat sobre la base d'activitats de consum, i el treball és l'instrument que permet accedir-hi. Per tant, s'estaria parlant d'un enfortiment del domini dels valors merament *materialistes*.

Aquest nou *ethos* laboral s'insereix d'una manera conflictiva en el món simbòlic de la persona, fonamentalment en dos aspectes. En primer lloc, el jove es manifesta crític quan es refereix als salaris, a les condicions d'ocupació, a les condicions de treball, etcètera, que caracteritzen la precarietat laboral; ara bé, com s'ha exposat, les situacions laborals precàries són normalitzades i tolerades gràcies a la seva consistència amb la condició juvenil i a la seva concepció d'experiència transitòria. En segon lloc, a diferència del projecte de *joventut*, que ha desplaçat els referents adults de la seva definició, el d'adultesa ha continuat immutable: el jove, quan *sigui gran*, aspira a tenir un treball estable, a formar una família, etcètera; no obstant això, també és conscient que la seva situació i les oportunitats laborals actuals no condueixen cap a aquest futur. Els nous models culturals posen en evidència, doncs, una autèntica ruptura entre *ser jove* —avui— i *ser adult* —demà—, de tal manera que la normalització transitòria de la precarietat tindria la funció d'atenuar-ne els efectes, sense perdre l'esperança d'un canvi futur en les oportunitats laborals —i no en l'ideal d'adultesa.

Ara bé, ¿fins a quin punt aquesta ruptura entre la identitat juvenil i adulta la causa principalment la crisi del treball o altres factors de canvi cultural? Quin paper té la precarietat laboral en el procés de revaloració de la joventut? Certament, el model de joventut basat en l'accés ràpid al treball (estable) ha fracassat per la generalització de la precarietat laboral; això no obstant, seria massa agosarat afirmar que una experiència conflictiva amb el treball, per molt normalitzada que estigui com a resultat d'estratègies adaptatives, provoca un efecte revalorador de la condició juvenil. Al contrari, creiem precisament que la precarització erosiona un dels espais vitals en què el jove podria desenvolupar la seva subjectivitat. En altres paraules, la crisi transforma els models de transició laboral però, més que donar oportunitats de revaloració, les pot arribar a obstaculitzar: en certa manera, la precarietat desincentiva aquest trànsit i devalua el treball com a espai de realització personal i subjectiva.

La raó que justificaria aquest posicionament és que l'experiència precària en el mercat no és fruit d'una elecció lliure per part del jove, sinó que ve imposada per les estratègies empresarials de gestió de la força de treball. Per

tant, el problema principal de fons no és saber quins efectes té la precarietat laboral en les subjectivitats del jove, ans descobrir i evidenciar quins efectes comporta la coartació d'oportunitats per a la seva subjectivació, com a jove i com a subjecte.

De fet, la revaloració de la joventut ve donada sobretot per canvis en els models culturals juvenils, més enllà de l'esfera de la subjectivitat laboral, que consideren que l'autoregulació, la llibertat o la satisfacció són els principis de valor fonamentals. La revaloració de la joventut, més que amb la devaluació del treball, té a veure amb la revaloració d'altres espais, com l'oci, que permeten omplir de contingut un temps que ja no és d'espera, sinó d'aprofitament i gaudi. Com s'ha comentat, l'oci s'ha convertit en un espai "típicament" juvenil, en què el jove pot construir i expressar amb llibertat la seva pròpia identitat, es pot autoregular i autodeterminar. I són precisament aquests canvis que contribueixen a devaluar el treball com a esfera heteroreguladora i de subordinació, i no a la inversa.

Afirmar que el jove positiva la precarietat en termes de llibertat i independència no vol dir que prefereixi aquesta situació a l'estabilitat contractual; ara bé, no està disposat a sacrificar els espais que li són més propis pel simple fet de tenir un treball estable, si això limita les seves oportunitats d'explorar la condició juvenil (en l'esfera del treball o de l'oci). De fet, les condicions objectives d'ocupació (estabilitat, protecció social, etcètera) passen a un segon terme a l'hora d'avaluar la qualitat de la seva situació laboral, ja que sobretot valora les oportunitats que li ofereix un determinat treball per ser coherent amb les seves aspiracions realitzadores com a jove, sigui el treball estable o precari. En altres paraules: el jove no sembla que es preocupi gaire per la precarietat, entesa com a font d'inestabilitat i inseguretat, sinó que sobretot problematitza les possibilitats de realitzar-se com a jove per mitjà del treball (amb les tasques que fa, amb les relacions socials que troba en el context laboral, etcètera). És aleshores, quan el treball (sigui estable o precari) no és capaç de satisfer aquestes aspiracions, que el jove positiva les vinculacions laborals febles que reproduïx la precarietat: més dedicació a les activitats d'oci, menys subordinació a l'heteroregulació laboral. Aquest és el mecanisme subjectiu a partir del qual s'enforteix el procés d'instrumentalització del treball: el jove adequa les dosis de treball a les necessitats econòmiques creades pels espais extralaborals "típicament" juvenils.

En tot cas, més que a revalorar la joventut, la crisi del treball contribueix a allargar aquest període vital, ja que el jove no està en disposició d'assumir les responsabilitats pròpiament adultes. Un cop més, la qüestió de fons no és tant

el retard en l'assumpció de les responsabilitats com les oportunitats que té el jove de poder escollir. Per tant, la revaloració de la joventut no ha de servir per, amagant-se sota discursos d'una certa acomodació juvenil, justificar o encobrir l'increment de la precarietat en el pas de jove a adult, especialment entre aquelles persones que volen començar processos d'emancipació familiar, laboral i residencial i no poden. És aleshores quan la precarietat laboral es converteix en un potent generador de desigualtat social.

Ara bé, també és molt cert que les persones que poden no sempre volen. Per tant, ¿sense la crisi del treball la joventut s'hauria prolongat? Per respondre a aquesta qüestió caldria comprovar si, com sembla, hi ha un retard, per exemple, en l'emancipació familiar o en el naixement del primer fill també entre els joves que experimenten trajectòries d'èxit d'inserció laboral (tenint en compte la incidència de factors externs com la transformació dels models familiars o l'increment del cost de l'habitatge). Precisament, sembla que la revaloració de la joventut, en el marc d'una revaloració de l'oci i el consum, ha comportat un canvi cultural dels escenaris vitals considerats desitjables, dels criteris de prioritització a l'hora d'invertir els recursos propis, etcètera. I la crisi del treball no tindria una influència tan directa en l'estimulació d'aquest canvi.

Al contrari, el jove utilitza els nous models culturals per donar significat i adaptar-se a l'experiència laboral que viu (per exemple, quan interpreta la precarietat en clau autoreguladora). Això no vol dir que aquests models culturals siguin coincidents amb la precarietat, en el sentit de reforçar el jove en una situació precària, sinó que simplement ni s'hi contraposen ni hi entren en conflicte —sempre que el jove tingui assegurats els recursos necessaris per viure a través del treball (precarí) o de la família.

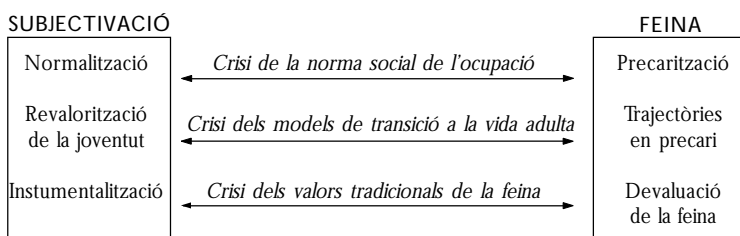
Si no fos així, ens podríem arribar a plantejar la supervivència de la cultura de l'oci en un context laboral juvenil caracteritzat per l'estabilitat contractual. És ben cert que la crisi del treball i la revaloració de la joventut han contribuït a allargar el període juvenil i a retardar l'assumpció de les responsabilitats adultes (treball, família, etcètera), que en principi resten temps i importància a les estones d'oci; això no obstant, els mecanismes de legitimitació i reproducció de la cultura de l'oci són prou potents per trobar alternatives a aquests inconvenients i d'aquesta manera possibilitar la seva supremacia. En un context d'estabilitat contractual, les pràctiques culturals juvenils serien diferents en la forma, però no en el fons: més concentrades en el temps, més diversificades, menys arriscades, etcètera. De fet, la indústria cultural reforça el procés de revaloració de l'oci i la joventut, estigui el jove en una situació de precarietat (més disponibilitat) o d'estabilitat contractual (més poder adquisitiu).

*En definitiva, la incidència dels factors culturals té una especial rellevància a l'hora d'entendre i contextualitzar els canvis en les subjectivitats laborals del jove. En els tres apartats precedents —quadre 2— s'ha aprofundit en diverses dimensions de la crisi laboral en la subjectivitat juvenil: s'ha començat explicant com els joves normalitzen la precarització del treball; s'ha continuat argumentant que les trajectòries d'inserció al món laboral en precari allarguen la *joventut*, entesa com a etapa sense lligams, i que aquesta prolongació és suportada i fins i tot apreciada en el context d'una valoració creixent de les característiques del *ser jove* —el treball ocupa un lloc més marginal—, i finalment s'ha explicat com la devaluació social del treball que es viu avui en dia és consistent amb tot el que s'ha exposat abans, ja que el treball s'instrumentalitza com a mitjà per obtenir els diners suficients per realitzar-se en el consum, l'espai privilegiat en què es desenvolupa la llibertat del *ser jove*. El quadre següent il·lustra aquestes relacions.*

Aquí s'aprecia com les esferes del treball i la subjectivació es desenvolupen, s'alimenten i es justifiquen l'una a l'altra. És així com el jove construeix explicacions de la situació laboral en què està immers i els dona una coherència i una funcionalitat autojustificadora que li permeten controlar i interpretar la seva

Quadre 2: Dimensions de la crisi

Dimensions de la crisi en els joves

pròpia experiència laboral basant-se en la condició de *jove*. Aquesta subjectivació del jove no s'ha de considerar aïlladament, sinó que, a més, s'integra i pren sentit i referència dins un marc simbòlic més ampli que comprèn altres espais i temps vitals no exclusivament referits a l'esfera del treball.

Per exemple, ja hem vist com el desplaçament d'una expectativa de realització personal en el treball cap al temps lliure adquireix consistència, ja que

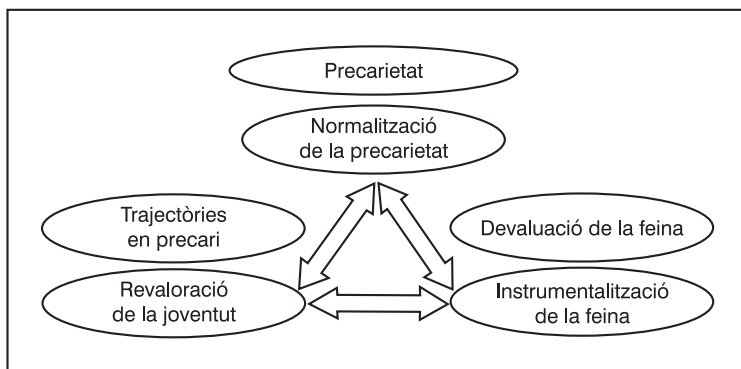
aquesta oportunitat és privilegi dels temps i espais destinats a l'oci, allò que més directament se'n diu vida o assumptes personals, per exclusió dels àmbits laborals.

Juntament amb la divisió rotunda d'aquests dos mons, que es mouen per lògiques diverses —una lògica laboral instrumental davant una altra de personal expressiva—, apareix l'experiència laboral com una fita contingent i paradoxal en el temps vital. L'oferta de treball precari a què es veu arrossegat el jove per ell té en tot moment un caràcter provisional, perquè ha de ser superada per oportunitats que s'ajustin als seus somnis d'adultesa; és a dir, la contradicció entre l'oferta laboral disponible i els seus projectes futurs porta el jove a considerar que la situació del moment present canviarà amb el temps.

Cal afegir que, com es pot observar en molts dels discursos, la situació actual no només és interpretada com a provisional o paradoxal respecte a una projecció cap al futur, sinó també respecte a les trajectòries d'estudis que s'han fet. Així, el decalatge entre qualificacions de la persona i del treball també reforça la visió de les experiències laborals actuals com a element transitori, que necessàriament ha de canviar.

Aquest punt és extremadament singular, perquè la normalització de la situació laboral present actua com a normalització de l'anomalia, és a dir, que se situa en el límit subtil entre “el que visc és anòmal i per tant es normalitzarà” i “aquesta anomalia és normal per l'actual període de la meua vida”. Això per una banda afavoreix una actitud d'acceptació passiva, i per l'altra remarca la presència d'una valoració del treball que es presta a construir aquesta normalització de l'anomalia.

Quadre 3: Consolidació en la precarietat

Aquests són alguns exemples de les noves formes de subjectivació del jove, que produeixen efectes pragmàtics que van més enllà de simples construccions simbòliques. La normalització de la precarietat, la instrumentalització del treball i la revaloració de la joventut configuren noves relacions que es retroalimenten i consoliden el jove en una situació laboral caracteritzada per la vulnerabilitat —quadre 3.

D'una banda, la *normalització* de la precarietat, la seva acceptació com a fet natural, està reforçada per les expectatives que el jove mateix diposita en el treball; és a través de la *instrumentalització* que s'obren espais de legitimació de la precarietat, perquè el jove valora elements finalistes, com la retribució econòmica, sense donar una importància fonamental als mitjans a partir dels quals s'aconsegueixen. De l'altra, si bé la instrumentalització del treball ajuda a normalitzar i a fer suportable la precarietat, també es pot dir que la seva normalització promou que el jove ni prioritzi el treball ni esperi obtenir-ne elements expressius, de realització personal.

Els espais de realització personal que busca el jove fora del treball precària provoquen que aquesta es converteixi en el mitjà a partir del qual es poden obtenir els recursos necessaris per desenvolupar-se lliurement en altres esferes. Es pot dir, per tant, que la *instrumentalització* del treball i la *revaloració de la joventut*, entesa com a exaltació de les formes que li són pròpies i no definides pel referent de l'adult, estan relacionades íntimament: és a partir del treball, malgrat la seva precarietat, que el jove pot accedir amb més facilitat a l'oci i al consum, nous espais d'identificació juvenil. Al mateix temps, l'exaltació d'aquests nous espais ajuda a suportar i a *normalitzar* la precarietat laboral.

Igualment, es poden establir noves relacions entre els elements que havíem situat en l'esfera del treball: la precarietat laboral, la devaluació del treball i la revaloració de la joventut.

La mateixa *precarietat* col·labora en la *devaluació* del treball en obligar el subjecte a plantejar-se nous espais de satisfacció i d'estabilitat. Al mateix temps, el fet que el treball ja no ocupi una posició social de preeminència, que no sigui l'activitat única i fonamental que identifica les persones —i menys els joves—, que no determini, com ho feia abans, la integració social del subjecte, legítima la tendència dels agents socials de no preservar i mantenir les condicions sociolaborals que caracteritzaven l'activitat laboral en dècades anteriors i per tant de potenciar indirectament la precarietat laboral.

La *precarietat* ha provocat una notable transformació de les *trajectòries* tradicionals de transició a la vida adulta. Les dificultats de trobar un treball estable

i l'excessiva intermitència i brevetat de les experiències laborals dels joves que caracteritza la precarietat dibuixen noves trajectòries d'inserció, d'un recorregut incert, més allargades i sinuoses, menys definides i lineals: el treball precaritzat ja no és efectivament un mecanisme per aconseguir la integració del jove a la vida adulta, i en la mesura que perd la funció social tradicional es *devalua*. Ja s'ha comentat que l'allargament de la transició comporta al mateix temps un allargament de la joventut. "Crear" més joventut, subjectes que normalitzen la precarietat, permet que aquesta tingui més possibilitats d'expandir-se i generalitzar-se.

La revaloració de la joventut és funcional a la desvaloració del treball. La llibertat no responsable i hedonista que caracteritza la joventut contradiu directament els valors del treballador disciplinat, membre d'un col·lectiu ple de compromisos amb la seva tasca i la seva família. El jove, amb les seves característiques i amb la seva manera d'experimentar el treball, es converteix en un destinatari perfecte de les condicions precàries, i la manca de projectes vitals consolidats —família, casa...— i la poca importància que dóna al treball el converteixen en el grup diana a qui el mercat pot abocar el cost social de la flexibilització i la precarietat.

Les diverses relacions exposades mostren una característica unívoca: els lligams entre l'esfera de la subjectivitat i la del treball es reforcen mútuament i es consoliden. Els efectes són tan clars com potents i perversos: d'una banda, els mecanismes analitzats de subjectivació de la precarietat que construeix el jove el perpetuen en la situació de vulnerabilitat davant el mercat laboral, cada cop més competitiu i exigent per aconseguir una estabilitat en la treball, i de l'altra les característiques del mercat laboral produïdes a partir de la crisi del treball troben en el jove —en les característiques del fet de "ser jove"— un usuari perfecte que legitima i garanteix la reproducció del nou model sociolaboral establert, que serà sostenible sense un cost social que n'amenaci la implementació.

De fet, la consolidació del jove en la precarietat es podria entendre com un efecte directe de les formes emergents de subjectivació laboral que donen significat i consistència a la nova realitat laboral, i no és ben bé així. Com s'ha comentat, aquestes subjectivitats laborals són el resultat d'un procés adaptatiu, i en tot cas simplement desincentiven l'articulació d'estratègies de lluita o fugida contra la precarietat; és per això que és funcional i reproduïx determinades situacions de precarietat. Tanmateix, el problema principal no el trobem en les estratègies que posa en pràctica el jove per fugir de la precarietat, sinó en el fet que no sabem fins a quin punt hi ha estratègies realment efectives per fugir-ne.

Per trencar el cercle de la precarietat, el jove articula algunes estratègies, com ara augmentar el seu capital formatiu (fins al punt de sobrequalificar-se), mobilitzar-se per buscar treball o intentar seguir trajectòries coherents d'aproximació successiva. Tanmateix, això requereix tenir la possibilitat d'assumir costos econòmics i temporals sovint elevats (per exemple, el preu d'un màster pot ser inassumible per al jove o la seva família) i posar en pràctica un pensament estratègic i de planificació de la inserció laboral (analitzar la pròpia ocupabilitat, valorar les oportunitats presents en termes de futur, identificar els moments clau, conèixer les dinàmiques del mercat, etcètera) que no és sempre freqüent en persones amb una experiència laboral sovint encara insuficient. I ni tan sols amb la capacitat d'assumir els costos i de pensar estratègicament, les condicions existents al mercat garanteixen poder trencar el cercle de la precarietat. En efecte, el seu fracàs reiterat comporta l'abandonament d'aquest tipus d'estratègies com a resultat d'una espècie de procés progressiu d'indefensió —o precarietat— apresada.

Si les formes emergents de subjectivació laboral fossin les responsables directes de la consolidació del jove en la precarietat, l'estratègia més efectiva per trencar el cercle seria, per exemple, que el jove no normalitzés la precarietat i busqués en el treball una font de realització personal. Com es pot imaginar, sempre que les estratègies empresarials no variïn aquesta forma de lluita genera frustració i es converteix en una resposta desadaptativa; per tant, el principal actor reproductor del cercle de la precarietat és el mateix sistema, i només és interessant preguntar-se com el jove pot trencar el cercle de la precarietat si realment en pot fugir per voluntat pròpia (i les vies estan disponibles per a la majoria dels joves).

A part, aquestes estratègies no passen d'estratègies individuals que poden alliberar un jove en particular de la precarietat. Possiblement aquest mateix alliberament comporta, com si es tractés d'un vas comunicant, condemnar indirectament un altre jove o treballador a la seva mateixa situació precària (per exemple, en una empresa sovint la transformació de contractes temporals en indefinits comporta a mitjà termini la reducció de la plantilla). En altres paraules, en el millor dels casos les estratègies individuals poden possibilitar fugides individuals, però no la reducció del pes del segment secundari del mercat: el segment precari no tan sols està estancat, sinó que s'incrementa, i no per la incapacitat dels treballadors a l'hora de fugir-ne. Sens dubte, les estratègies més efectives han de passar necessàriament per un canvi en les estratègies empresarials de gestió de la força de treball.

Ara bé, assegurar que el jove es consolida en una situació de precarietat no és lleu i implica plantejar nous interrogants i elements susceptibles d'una anàlisi posterior. Potser el més important planteja si la precarietat es tradueix en una ruptura real i definitiva i en un impediment del procés d'inserció sociolaboral del jove i de l'esdevenir adult o en canvi configura una nova via, diferent de l'anterior.

Si bé la precarietat dificulta efectivament dur a terme les trajectòries tradicionals d'integració a l'adulthood tal com s'havia entès fins ara, també pot implicar i ser signe del naixement de noves formes d'adulthood, marcades per vincles més flexibles amb el treball i amb la resta de compromisos i obligacions socials —família, etcètera—. És possible que la revaloració de la joventut, en relació amb la instrumentalització del treball i amb la normalització de la precarietat, impliqui efectivament l'emergència de noves formes d'integració social adulta en les quals els valors i dinàmiques de comportament pròpies de la joventut obtinguin la seva permanència. Com s'ha dit, el jove troba en la mateixa precarietat formes d'estabilitat i aprèn a sortir-se'n en les noves normes i realitats del mercat laboral.

Una constància del que s'acaba de dir són les noves formes emergents d'emancipació juvenil, gens relacionades amb les tradicionals —a través del matrimoni—, sinó caracteritzades per la manca d'un compromís estable evident o pel fet d'aconseguir una independència personal acceptable a casa dels progenitors. Pisos compartits o joves allargant i perpetuant l'estada amb els pares, entre altres formes de convivència, en el marc de feines temporals amb uns salaris que sumats permeten la independència econòmica de l'individu, són signes de noves estabilitats socials com a formes d'integració adulta. Aquestes estabilitats, però, tindrien el caràcter de vinculacions socials fràgils: la individualització i flexibilització del jove amb el treball no només es manifesta en l'esfera laboral, sinó que és la característica principal de les formes de vinculació social que assumeixen els joves i que dominen les configuracions adultes emergents. Tot i que això s'hauria de detallar amb més rigorositat, alguns treballs recents —per exemple, Sennett, 2000— semblen confirmar que a les transformacions en el treball s'hi ajunten noves formes d'estructuració social que enalteixen l'individu en detriment del col·lectiu.

Cal assenyalar que en la nostra investigació els joves entrevistats mantenien com a projecte de vida adulta obtenir en el futur l'estabilitat laboral que els permeti una emancipació familiar consolidada i segura, com ja ho havien fet els seus pares. Malgrat que aquesta afirmació podria semblar contradictòria amb els plantejaments desenvolupats aquí, no és així necessàriament: si bé els joves

mantenen aquesta visió de futur, en el present no fan pràcticament cap acció estratègica que els ajudi, tot i que seria a llarg termini, a assolir aquests objectius. La justificació ve donada per la condició de *ser jove*, que en el context d'una *joventut* revalorada dóna continuïtat a la situació. És per això que insistim en la transformació del concepte de *joventut* —no definida en funció de les *metes* adultes— no acompanyada per un canvi en el model d'adultesa que es desitja per al futur —estabilitat laboral i familiar.

A partir d'aquí es planteja el dubte següent: fins a quin punt aquest projecte de vida —adulta— vist llunyà pels subjectes, i alhora necessari, el causa una acomodació retòrica respecte al que se suposa socialment acceptable o, en canvi, respon a una convicció real que permeti canviar les seves accions en el present, com a estratègia que encamina el jove en el futur cap al projecte desitjat d'adultesa.

Ara bé, tot aquest discurs perd el sentit si en comptes de considerar la precarietat una nova forma d'inserció sociolaboral es concep com a element de desintegració social i de bloqueig del mateix procés d'inserció juvenil. En aquest cas, les conclusions exposades aquí ens farien adonar que la subjectivitat està compromesa en l'obstaculització d'aquest procés i participa en la consolidació del jove en la precarietat —en la no-inserció—. Per tant, la subjectivitat i el sentit que el jove atribueix a les situacions laborals serien un factor clau per mantenir-la però també per canviar-la, per trencar el cercle precaritzador exposat en el quadre 3.

Potser la possibilitat de transformar el cercle de la precarietat la trobem efectivament en el sentit en el qual el jove assumeix la seva realitat, en la visió a partir de la qual es projecta en el futur i en la manera com estableix accions estratègiques per dur a terme concretament aquesta visió. L'avaluació del sentit que tenen les situacions actuals en perspectives d'un projecte de futur sembla perduda per molts joves, probablement, darrere el velseductor de l'hedonisme consumista que els centra en el present. És l'avaluació que doni sentit respecte a un projecte de vida, sigui el que sigui, la que cal recuperar, per donar al jove la possibilitat de procedir cap a accions estratègiques que el motivin a sortir del cercle de la precarietat o, si més no, a donar-li sentit en el marc d'un projecte de vida adulta coherent. L'element crític en el pla de la subjectivitat és, doncs, la incoherència entre el fet que els joves tinguin un projecte de vida adulta i la manca d'accions en l'etapa juvenil encaminades a assolir-lo.

Ara bé, subratllar la importància de la subjectivitat i la seva incidència en la consolidació de la precarietat no vol dir que sigui la responsable de la situació del

jove en el món laboral. Cal afegir que el desenvolupament d'accions estratègiques encaminades a l'obtenció d'un projecte de vida per part dels individus sense les *eines contextuais* necessàries pot portar a la frustració. La sortida del cercle de la precarietat, si bé es resol en l'esfera subjectiva de l'individu, depèn intrínsecament de les polítiques socioeconòmiques i també culturals que adquireixen formes concretes i que conformen el context dels individus; per això és necessari que aquestes polítiques siguin sensibles a la fragilitat dels estils de vinculació social col·lectiva que acompanyen les diferents formes de flexibilització, que es plantegin noves polítiques que evitin la precarietat del treball i, també i sobretot, que promoguin veritables processos d'integració social.

BIBLIOGRAFIA

- Agulló, E. (1997). *Jóvenes, trabajo e identidad*, Oviedo, Universidad de Oviedo, Servicio de Publicaciones. Tesis doctoral.
- Baethge, M. (1994). «Le rapport au travail des jeunes», a Mauger, G., Bendit, R., i Von Wolffersdeorff, C. (comp.). *Jeunesses et sociétés. Perspectives de la recherche en France et en Allemagne*, París, Armand Colin.
- Blanch, J. M. (1990). *Del viejo al nuevo paro: un análisis psicológico y social*, Barcelona, PPU.
- Blanch, J. M. (1998). *Cátedra de ideologías y utopías sobre trabajo y bienestar. Doctorat en psicología social*, Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona.
- Cano, E. (1997). *Canvi socioeconòmic i precarització laboral en el sistema capitalista*, València, Universitat de València. Tesis doctoral.
- Casal, J. (1996). «Modos emergentes de transición a la vida adulta en el umbral del siglo XXI: aproximación sucesiva, precariedad y desestructuración», *Revista REIS*, núm. 75, p. 295-317.
- Figuera, P (1996). *La inserción socio-profesional del universitario/a* Barcelona, Facultat de Ciències de l'Educació (Universitat de Barcelona). Tesis doctoral.
- Garrido, L., i Requena, M. (1996). *La emancipación de los jóvenes en España*, Madrid, Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales.
- Gorz, A. (1991). *Metamorfosis del trabajo. Búsqueda de sentido. Crítica de la razón económica*, Madrid, Ed. Sistema, 1997.
- Martín Artiles, A. (1997). «Del trabajo informal al empleo estable», *Revista de Treball Social*, núm. 147, p. 6-23.
- Miret, P (1997). «Pasado y presente de las pautas de emancipación juvenil en España», a Vergés, R. (ed.): *La edad de emancipación de los jóvenes*, Barcelona, Centre de Cultura Contemporània de Barcelona.
- Miró, I i Ortiz de Villacian, D. (1999). *Treball, valors i canvi. Les ruptures en la precarietat*, Barcelona, Fundació Serveis de Cultura Popular.
- Moulian, T. (1998), *El consumo me consume*, Santiago de Xile, LOM.

Obeso, C. (1997). «Desempleo y precarización del mercado de trabajo», a Pérez, M. et al. (ed.): *El trabajo en el futuro*, Bilbao, Ediciones Deusto.

Offe, C. (1992). *La sociedad del trabajo*, Madrid, Alianza Editorial.

Offe, C. (1997). «Precariedad y mercado de trabajo. Un análisis a medio plazo de las respuestas políticas disponibles», a Offe, C. et al. (coord.), *¿Qué crisis? Retos y transformaciones de la sociedad del trabajo*, Donostia, Tercera Prensa.

Papalia, D. E. i Olds, S. W. (1997). *Desarrollo humano*, Mèxic, McGraw-Hill.

Prieto, C. (1994). *Trabajadores y condiciones de trabajo*, Madrid, HOAC.

Recio, A. (1997). *Trabajo, personas, mercados*, Barcelona, Icaria.

Sennett, R. (2000). *La corrosión del carácter. Las consecuencias personales del trabajo en el nuevo capitalismo*, Barcelona, Anagrama.

Serrano, A. (1995). *Inserción laboral como transición psicosocial*, Madrid, Facultad de Ciencias Políticas y Sociología de la Universidad Complutense de Madrid. Tesis doctoral.

Treu, T. (1993). «La flexibilidad laboral en Europa», *Revista Internacional del Trabajo*, vol. 112, núm. 2, p. 217-234.

Observatori Català de la joventut
Altres títols publicats en aquesta col·lecció

1. Joves entre dos segles *Francesc-Marc Àlvaro*. 1998
2. Nous objectius per a l'educació -Informe Delors. *Enric Masllorens*. 1998
3. Enquesta a la joventut de Catalunya. *Gabise, SA*. 1999
4. Joves i participació a Catalunya. *Fundació Ferrer i Guàrdia*. 1999
5. 20 anys de participació democràtica. 20è aniversari del Consell Nacional de la Joventut de Catalunya. *CNJC*. 1999
6. Estudi del comportament dels joves estudiants de Barcelona. *Centre Jove d'Anticoncepció i Sexualitat*. 1999
7. La violència com a recurs i com a discurs. *Manuel Delgado*. 1999
8. Els joves catalans en el 2011. Els canvis que vénen. *Centre d'Estudis Demogràfics*. 2000
9. Els joves catalans i l'habitatge. *Carme Trilla, Institut DEP*. 2000
10. L'entorn quotidià dels adolescents amb malalties cròniques. *Joan Carles Surís, Russell Viner, Robert W. Blum*. 2000
11. Treball, valors i canvi. Les ruptures en la precarietat. *Daniel Ortiz i Iván Miró*. 2001
12. Generació @. La joventut al segle XXI. *Carles Feixa*. 2001
13. Jugar treballant, treballar jugant: les identitats juvenils i el debat sobre ocupació i ociositat. *Robert G. Hollands*. 2001
14. Els contextos canviants de la joventut al segle XXI. *Andy Furlong i Fred Cartmel*. 2001

15. Migracions internacionals i població jove de nacionalitat estrangera a Catalunya. *Centre d'Estudis Demogràfics*. 2001
16. De les oportunitats desiguals a la manca igualitària d'oportunitats. Les dimensions de gènere del canvi social i la joventut a Europa. *Lynne Chisholm*. 2001
17. Els tècnics en la política de joventut de l'Administració pública catalana. *Pere Soler (coord.), Albert Bayot, Anna Planas i Josep Vila*. 2002
18. Joventut, okupació i polítiques públiques a Catalunya. *Equip de recerca: Robert González, Marc Martí, Lluç Peláez, Oriol Barranco, David Brunet. Coordinació de l'estudi: Ricard Gomà*. 2003
19. Enquesta als joves de Catalunya 2002 — Avançament de resultats —. *Joaquim Casal, Maribel García, Rafael Merino i Miguel Quesada. Grup de Recerca Educació i Treball (UAB)*. 2003
20. La immigració i el treball intercultural a les entitats d'educació en el lleure de Catalunya. *Diego Herrera, Bernat Albaigés i Mercè Garet*. 2003
21. Cultura juvenil i gènere. *Roger Martínez Sanmartí*. 2003
22. El territori i la mobilitat migratòria dels joves a Catalunya. *Juan Antonio Mòdenes Cabrerizo, Joaquín Recaño Valverde*. 2003
23. Els joves catalans i l'habitatge, 1999-2003. *Institut DEP. Carme Trilla*. 2003